

Osmanlı Devleti'nde Nizamiye Mahkemelerine ve Gayrimüslim Hâkimlere İlişkin Bir Değerlendirme

Müberra KORKMAZ*

Bu makale hakem incelemesinden geçmiştir ve TÜBİTAK–ULAKBİM Veri Tabanında indekslenmektedir.

* Ar. Gör. Dr., Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.
muberrakorkmaz@cankaya.edu.tr, **ORCID:** 0000-0001-2345-6789

Makale Geliş Tarihi: 16 Haziran 2025 **Makale Kabul Tarihi:** 20 Temmuz 2025

Osmanlı Devleti'nde Nizamiye Mahkemelerine ve Gayrimüslim Hâkimlere İlişkin Bir Değerlendirme

ÖZ

Tanzimat Dönemi'nin temel düsturlarından birini eşitlik ilkesi oluşturmuştur. Fakat Osmanlı uygulamasında söz konusu eşitlik, inanç bakımından fark gözetmeksizin tüm tebaanın hak ve görevlerde eşitliği boyutuyla ön plana çıkmış ve vurgulanmıştır. Bu doğrultuda tasarlanan Osmanlı vatandaşlığı anlayışıyla gerek mevzuat, gerek adli teşkilat bakımından yeni bir hukuki yapının resmen tesisi yönündeki girişimler, Tanzimat Dönemi'ndeki reform faaliyetlerini öncekilerden ayıran temel karakteristik özelliklerdir. Ancak bir İslam devleti olarak Osmanlı Devleti'nde, İslami esas ve uygulamalara bazı aykırılıklar taşıyan söz konusu girişimler, Devlet'in gayrimüslim tebaası ile yabancı devletlerin baskı ve zorlamaları karşısında karmaşa, çelişki ve çeşitli açılardan bir çıkmaza sebebiyet vermiştir. Bu durumun en güzel örneklerinden birini, hem yapısı ve usulleri hem de burada görev yapan hâkimler bakımından nizamiye mahkemeleri teşkil etmiştir. Özellikle söz konusu mahkemelerde yer alan gayrimüslim hâkimler, eşitlik ilkesi kapsamında öncelikle dikkat edilip gözetilirken, bir yandan da bu mahkemelerin yetkinliğine ve meşruiyetine ilişkin bazı çekincelere de yol açmıştır. Neticede bu durum, Devlet'in söz konusu dönemde yaşadığı çelişki ve çıkmazı açıkça gözler önüne sermiştir.

Anahtar Kelimeler: Hukuki eşitlik, Osmanlı yargı teşkilatı, adli reform, nizamiye mahkemeleri, gayrimüslim hâkimler.

An Evaluation of the Nizamiye Courts and Non-muslim Judges in the Ottoman Empire

ABSTRACT

The principle of equality constituted one of the fundamental principles of the Tanzimat Period. However, in Ottoman practice, the equality in question came to the fore with its dimension of equality of rights and duties of all subjects, regardless of their beliefs and was emphasized. In this respect, attempts to officially establish a new legal structure in terms of both legislation and judicial organization with an understanding of Ottoman citizenship are the main characteristics that distinguish the reform activities in the Tanzimat Period from those before. However, in the Ottoman Empire, as an Islamic state, these initiatives, which were contrary to Islamic principles and practices, caused confusion, contradiction and a deadlock in various aspects in the face of the pressure and coercion of the non-Muslim subjects of the State and foreign states. One of the best examples of this situation was the Nizamiye courts, both in terms of their structure and procedures and the judges who served there. While the non-Muslim judges in these courts were particularly taken into consideration and observed within the scope of the principle of equality, this also led to some reservations regarding the competence and legitimacy of these courts. Finally this situation clearly revealed the contradiction and impasse that the State experienced during the period in question.

Keywords: Legal equality, Ottoman judicial organization, judicial reform, nizamiye courts, non-Muslim judges.

GİRİŞ

Modern hukuk sistemlerinde eşitlik ilkesi ve onun ayrılmaz parçası olan ayrımcılık yasağı, kişileri keyfi muameleye maruz kalmaktan koruyan, demokrasi ve hukuk devletinin en önemli ilkelerinden biri olup; günümüzde neredeyse tüm anayasa ve çeşitli uluslararası belgelerde yer almıştır.^[1]

Eşitlik fikri, aynı zamanda adaletin de vazgeçilmez unsurudur.^[2] Fakat her zaman mutlak bir niteliğe sahip değildir; mutlak ve nispi eşitlik olmak üzere iki görünüm şekli söz konusudur.^[3] Mutlak eşitlik (şekli/ şekli hukuki/ aritmetik eşitlik), kanunların genel ve soyut nitelik taşıması, kapsadığı herkese, dil, din, renk, cinsiyet, inanç vb. hiçbir ayırım gözetmeksizin eşit olarak uygulanmasıdır. Fakat eşitliği bununla sınırlandırmak mümkün değildir. Nispi eşitlik (maddi/ maddi hukuki/ geometrik eşitlik) ise mutlak eşitliğin ötesinde, aynı durumda olmayanların farklı işlemlere ve kurallara tâbi tutulmasını ifade eder. Nitekim hak ve görevler, yetki ve sorumluluklar, kişilerin nitelikleri, durumları ve yaptıkları işe göre değişebilir. Dolayısıyla eşit olmayanlara farklı kuralların uygulanması, eşitlik ilkesine ve adalete aykırılık oluşturmaz.^[4]

[1] Sibel İnceoğlu, “Türk Anayasa Mahkemesi ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı”, *Çalışma ve Toplum* 4, sy.11 (2006): 45, 47; Bülent Serim, “‘Yasa Önünde Eşitlik’ İlkesi”, *Amme İdaresi Dergisi* 27, sy.3 (1994): 15.

[2] Serim, “Yasa Önünde Eşitlik”, 13.

[3] Adaleti eşitliğin görünüm biçimleri üzerinden açıklayan Aristoteles de denkleştirici (düzeltici) adalet ve dağıtıcı (tevzii) adalet olmak üzere iki tür adaletten bahsetmektedir. Denkleştirici adalette eşitlik, daha bağımsız bir değer olarak karşımıza çıkmakta ve kişisel unsurlar dikkate alınmaksızın hukuki ilişkide herkese eşit işlem yapılmasını öngörmektedir. Fakat dağıtıcı adalet, kişilerin yeteneği ve toplum içindeki durumu ve şartlarına göre hak ve görevlerin paylaşılmasını öngörmektedir. Burada amaç kişi, toplum ve devlet arası ilişkileri düzenlemek olup görece bir eşitlik söz konusudur. Fakat sonuçta denkleştirici adalet de dağıtıcı adalete tâbidir. Adnan Güriz, “Adalet Kavramı”, *Anayasa Yargısı Dergisi* 7, (1990): 13-5.

[4] Eşitlik ilkesine, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1982 Anayasası'nda 10. Maddesi'nde yer verilmiş olup; ilkenin düzenleniş şekli, hukuki niteliği, mutlak ve nispi eşitlik

Her tarihsel dönemin ve toplumun şartları, değerleri çerçevesinde dile getirilen bir eşitlik talebi ve ideali söz konusu olsa da yukarıda ifade edilen hukuki eşitlik, diğer bir deyişle kanun önünde eşitlik, büyük oranda “burjuva devrimi” ile ortaya çıkmış, modern çağın bir kavramıdır.^[5] Nitekim genel olarak eşitlik anlayışı ve hukuki eşitlik fikri, zaman içerisinde değişikliğe uğramış ve gelişmiştir. Bu sebeple İslam inancında ve hukuk sisteminde, modern hukuk sistemlerinde mutlak eşitliğe konu olan özellikle din ve inanç farkı gözetilmeksizin eşitlik fikrini benimseyen bir eşitlik anlayışından bahsetmek doğal olarak mümkün değildir.

İslâmiyet inancına göre temelde insanlar, inananlar ve inanmayanlar olmak üzere iki gruba ayrılmış; bunun dışında ırk, renk, dil, ülke esasına dayalı başka bir ayırım gözetilmemiştir. Bu doğrultuda İslamiyet inancını benimseyenler “Müslüman/mümin” olarak adlandırılırken, bunun dışında kalan tüm grupları içine alacak şekilde “gayrimüslim” kavramı kullanılmıştır.^[6]

Kural olarak ehl-i kitap gayrimüslimlerin İslam ülkesinde, halifenin güvencesi altında dinlerini muhafaza ederek yaşamlarını sürdürebilmelerine İslam hukukunca imkân tanınmıştır. İslam devletiyle yapmış oldukları farz edilen bir akde dayanarak “zimmi” şeklinde adlandırılan bu kişiler, kuralları İslam hukuku tarafından belirlenen bir statü içerisinde sosyal ve ekonomik ilişkilerini sürdürmüştür. Fakat bununla birlikte, her bir İslam devletinin ihtiyaç ve şartlarının farklı olması, uluslararası ilişkiler

ayrımı hakkında geniş bilgi için bkz. Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, (Ankara: Yetkin Yay., 2021), 154-7; Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, (Bursa: Ekin Yay., 2019), 244-8.

[5] İnceoğlu, “Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasası”, 46.

[6] Klasik İslam doktrininde gayrimüslimler, kendilerine uygulanacak hükümlere esas olmak üzere inanç farklılıkları, İslam devletiyle olan siyasi ve hukuki bağlarına göre çeşitli alt gruplara da ayrılmıştır. Ahmet Özel, “Gayri Müslim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 13 (Ankara: 1996), 418; Cevdet Küçük, “Osmanlı Devleti’nde ‘Millet Sistemi’”, *Osmanlı* içinde, ed. Güler Eren, c. 4 (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999), 208.

bakımından benimsenen esasların zamanla değişmesi gibi sebeplerle, tarihte İslam devletlerindeki gayrimüslimlerin tâbi tutuldukları hukuki statü değişiklik gösterebilmiştir.^[7]

Osmanlı Devleti'nde de gayrimüslim tebaanın hukuki statüsünün belirlenmesinde dİslam hukuku esastır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, literatürde “millet sistemi” (cemaat düzeni) olarak adlandırılan yapı çerçevesinde, kendi özel şartlarından kaynaklanan birtakım düzenlemeleri İslam hukuku ile uyumlu bir şekilde bütünleştirmeyi başarmıştır. Böylece gayrimüslim tebaaya özel bir konum sağlamış; din/mezhep esası (millet)^[8] uyarınca gayrimüslimleri farklı “kompartmentlar” halinde örgütleyerek, hem geniş din ve vicdan hürriyeti tanımış hem de ruhani liderleri aracılığıyla denetim sağlamıştır. Söz konusu din ve vicdan hürriyeti kapsamında gayrimüslim cemaatlere, özel hukuk alanına dâhil uyumsuzluklarında kendi cemaat liderlerinin yargı yetkisine tâbi olma imkânı da verilmiştir.^[9]

[7] Zimmet akdi ve zimmi statüsü hakkında geniş bilgi için bkz. H.A.R. Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society And The West*, vol. I, part II (London: Oxford University Press, 1957), 207-61; Gülnihal Bozkurt, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kudret AYİTER Armağanı* 3, sy. 14 (2015): 115-55.

[8] Arapça “milet” kökünden gelen kelime, “*din, mezhep; bir dinde veya mezhepte bulunanların topu; sınıf, topluluk; kategori*” şeklinde tanımlanmıştır. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 2015), 754; İslam literatüründe hem din hem de dine mensup kişileri ifade etmek üzere, kelimenin kök anlamına uygun olarak “millet” kelimesi kullanılmakta olup, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar kelime bu anlamını korumuştur. Tanzimat Dönemi'nden itibaren söz konusu anlamının yanı sıra, Batı kökenli “nation” kelimesini karşılar şekilde de kullanılmaya başlanmıştır. İlber Ortaylı, “Osmanlılarda Millet Sistemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 30 (Ankara: 2020), 66. “Millet” kelimesinin kökeni, İslam literatüründeki ilk kullanımı ve gelişimi hakkında ayrıca bkz. Recep Şentürk, “Millet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 90 (Ankara: 2020), 64-6.

[9] Benjamin Braude, “Millet Sisteminin İlginç Tarihi”, *Osmanlı içinde*, ed. Güler Eren, c. 4 (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999), 246; Ortaylı, “Millet Sistemi”, 67; Genel olarak millet sistemi hakkında bkz. Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki*

Osmanlı Devleti'nin kendine özgü şartları ve yönetim politikası doğrultusunda 15. yüzyılın ortalarında itibaren tasarlayarak Tanzimat Dönemi'ne kadar uyguladığı bu sistemde, gayrimüslim tebaa ile Müslümanlar arasında önemli dinsel, sosyal ve siyasal statü farklılıkları söz konusu olup hukuki eşitlik söz konusu değildir. Gayrimüslim tebaa, Müslümanlara kıyasla birtakım kısıtlamalara tâbidir.^[10] Nitekim Tanzimat öncesi dönemde Devlet'in temel amacı, tebaası arasında hukuken eşitlik sağlamaktan ziyade, inanç esaslı kimliklerini muhafaza ederek tüm tebaanın bir arada hoşgörü ile yaşamasını temin etmektir.^[11] Fakat Avrupa'da yaşanan gelişmelerin çeşitli yönlerden Osmanlı Devleti'ne nüfuz etmesi, özellikle Tanzimat Dönemi'nden itibaren Devlet'in tebaasına yaklaşımını da değişikliğe uğratmıştır.

Bu çalışma, genel olarak İslam hukuku ve Osmanlı örfi hukukuna aykırı olan Müslüman ve gayrimüslim tebaanın hukuki eşitliği anlayışının, İslam devleti olma niteliğinin ve İslam hukukunun varlığını koruduğu Tanzimat Dönemi'nde benimsenme sürecine odaklanmıştır. Bu süreci, dönemin başında kurulmaya başlanan ve giderek teşkilatlanan, gerek yapısı gerek hukuk uygulayıcıları ve özellikle de bünyesindeki gayrimüslim hâkimler bakımından, hukuki eşitliğe ilişkin önemli ve dikkat çekici bir örnek teşkil etmesi dolayısıyla nizamiye mahkemeleri perspektifinden ele almak amaçlanmıştır.

Literatürde esasında nizamiye mahkemelerini, kuruluşu, yapısı, üyeleri gibi açılardan ele alan ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'ndeki

Durumu (1839-1914) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), 9-11; Halil Cin ve Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi* (Konya: Sayram Yay., 2013), 199-204.

[10] Bozkurt, *Gayrimüslim*, 14.

[11] Belkıs Konan, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 64, sy.1 (2015): 190.

gayrimüslimlerin hukuki statülerine ilişkin çok sayıda çalışma mevcuttur. Buna karşın, inanç farkı gözetilmeksizin tebaanın eşitliği, yani bu açıdan modern hukuki eşitlik anlayışının, kendisiyle bağdaşmayan bir düzene çeşitli siyasi, sosyal, ekonomik sebepler dolayısıyla yerleştirilmeye çalışıldığı Tanzimat Dönemi'nde, bu çabaların yarattığı karmaşa ve çelişkiyi, nizamiye mahkemelerinde görev yapan gayrimüslim hâkimleri ön plana alarak değerlendiren bir çalışmaya rastlanmamış olup; literatüre katkı sunacağı düşünülmüştür. Çalışmada birincil kaynak olarak Osmanlı arşivi ve Düstur'dan yararlanılmış, konu ile ilgili literatür incelemesi yapılmıştır.

Bu çerçevede öncelikle Tanzimat Dönemi'nde eşitlik ilkesinin benimsenmesini gerektiren sebepler ve sonuçları hakkında bilgi verilecek; bu durumun Osmanlı adli sisteminde neden olduğu değişimlerden bahsedilecektir. Ardından nizamiye mahkemelerinin yapısı, nitelikleri, üyeleri ve meşruiyetine ilişkin tartışılan hususlar hakkında bilgi verilecektir. Nizamiye mahkemesi hâkimleri ele alınırken hâkim olabilme şartları, seçim ve tayin usulleri, hangi kaynaklardan hâkimlerin bu göreve tayin edildiği ve sebepleri değerlendirilecektir. Nizamiye mahkemelerinde görev yapan gayrimüslim hâkimler, eşitlik ilkesi kapsamında özellikle dikkat edilen; ancak aynı zamanda bu mahkemelerin yetkinliğine, bazen de meşruiyetine ilişkin bazı çekincelere de konu olması dolayısıyla ayrıca ele alınacaktır.

I. TANZİMAT DÖNEMİ'NİN TEMEL DÜSTURU: EŞİTLİK İLKESİ

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) ile başlayan Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti'nde yaklaşık iki asırdan beri giderek daha fazla ihtiyaç duyulan ve uygulanmaya çalışılan reformların

yeni ve kesin bir aşamasını oluşturmaktadır.^[12]

Bu reform döneminin başlatılmasında çeşitli sebepler etkili olup bunlardan birincisi siyasi, ekonomik vb. gerekçelerle daha fazla kendi başına ayakta kalamayacağını anlayan Osmanlı Devleti'nin, Avrupa devletler topluluğuna üye olmayı temel diplomasi politikalarından biri haline getirmesidir. Diğer sebep ise Fransız İhtilali'nin doğurduğu milliyetçilik akımının, etnik köken ve inanç bakımından pek çok unsuru bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'ni de etkilemeye başlaması neticesinde ayrılıkçı hareketlerin baş göstermesidir. Bu şartlar altında, “burjuva devrimi” ile yayılan kanun önünde eşitlik ilkesi Osmanlı Devleti'nde, Batı'daki örneklerinden farklı olarak din ve inanç farkı gözetmeksizin tüm tebaanın eşitliği olarak ön plana çıkmış; Osmanlı devlet adamlarınca bu şekliyle benimsenme gerekliliği hissedilmiştir. Böylece bir “Osmanlı” üst kimliği yaratılarak parçalanmanın önüne geçilebileceği düşünülmüştür.^[13]

Söz konusu sebeplerle Tanzimat hareketini diğer reform girişimlerinden ayıran temel hususlardan^[14] biri, İslam hukukundaki zimmi statüsüne ve millet sisteminin esaslarına aykırılık teşkil etmesine rağmen, devlete siyasi aidiyetle ilgili yeni bir anlayış geliştirilerek gayrimüslim tebaanın Müslümanlarla birlikte ve eşit şekilde “Osmanlı tebaası” statüsüne

[12] Tayyib Gökbilgin, “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri”, *Belleten* 31, sy. 121 (1967): 93.

[13] Tanzimat Fermanı'nı hazırlayan sebepler, Ferman'ın temel özellikleri ve sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz. Gül Akyılmaz, *Siyasi Tarih* (Ankara: Seçkin Yay., 2022), 185-97.

[14] Tanzimat hareketinin, daha önce Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen reformlardan farkı ve ayırıcı vasıfları hakkında bkz. Yavuz Abadan, “Tanzimat Fermanı'nın Tahlili”, *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 2020), 61-4; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi c. V, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1859)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), 192-95.

geçirilmesidir.^[15]

Osmanlı tebaası, Osmanlıcılık ideolojisinin bir ürünüdür. Genel olarak “*farklı unsurları Osmanlı kimliğinde birleştirmeyi amaçlayan siyasi düşünce*”^[16] şeklinde tanımlanan söz konusu ideoloji, yabancı devletlerin müdahalesi ve milliyetçilik akımından etkilenen gayrimüslimlerin ayrılıkçı eğilimlerine engel olmak amacıyla 19. yüzyılın başlarında doğmuştur.^[17] İlerleyen dönemde, Batı’da millet inşa etme sürecinin vazgeçilmez unsuru olan coğrafya ile paralellik arz eden “ortak vatan” kavramı da Osmanlı siyasi kültürüne dâhil olmuştur. Irka dayalı bir birliğin mümkün olmadığı Osmanlı Devleti’nde, bu doğrultuda devlete siyasi aidiyet ve toprak esas alınarak, hangi din ve milletten olursa olsun Osmanlı mülkünde bir arada, eşit olarak yükümlülüklerini ifa eden vatandaşların kardeşliği anlayışı yerleştirilmeye çalışılmıştır.^[18]

İnanç farkı gözetmeksizin tüm Osmanlı tebaasına hukuki güvence tanıyan Tanzimat Fermanı’nın ardından, 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı, sadece gayrimüslim tebaaya hitap ederek hukuki statülerinde, dini ve sosyal yaşamlarında köklü değişiklikleri içeren hükümlere yer vermiştir. Tanzimat Fermanı’nın aksine artık İslam hukukuna atıf yapmayan bu belge ile eski ayrıcalıklar muhafaza edilmekle birlikte, eşitlik esası açıkça dile getirilmiştir.^[19] 1869 yılında ise dayanağını Osmanlıcılık ideolojisinden

[15] Bozkurt, *Gayrimüslim*, 2-3; Abdülhamit Kırmızı, “Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 13 (Aralık 2002): 300.

[16] Azmi Özcan, “Osmanlıcılık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 33 (İstanbul: 2007), 485.

[17] Gökhan Çetinsaya, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C. I - Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* içinde, ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yay., 2001), 54; Özcan, “Osmanlıcılık”, 485.

[18] Özcan, “Osmanlıcılık”, 486; Bozkurt, *Gayrimüslim*, 40.

[19] Islahat Fermanı ile zimmilere tanınan hak, imtiyaz ve yükümlülükler hakkında geniş bilgi için bkz. Bozkurt, *Gayrimüslim*, 55-9; Konan, “Gayrimüslim”, 187.

alan vatandaşlık anlayışı, Osmanlı Devleti'nin ilk vatandaşlık kanunu olan Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi^[20] ile benimsenerek zimmi statüsü tamamen kaldırılmıştır. Şartları bu şekilde pozitif bir düzenlemeyle tespit edilen yeni vatandaşlık anlayışı, 1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasi'de^[21] hüküm altına alınarak, anayasal güvenceye de kavuşmuştur.^[22]

Söz konusu anlayış, İslam hukuku varlığını korurken; bir yandan da gerçekleştirilen kanunlaştırma faaliyetleriyle Müslüman ve gayrimüslimlere eşit şekilde uygulanabilecek kanuni düzenlemelerin benimsenmesi, Tanzimat hareketinin bir diğer karakteristik özelliğini oluşturmuştur.^[23] Nitekim gayrimüslimlere İslam hukukunun uygulanması mümkün olmayıp; Avrupa'dan alınan kanunlarla tüm tebaaya uygulanabilir, ortak bir hukuk yaratılmaya; diğer bir deyişle mümkün olduğu ölçüde hukuk birliği sağlanmaya çalışılmıştır.^[24] Tüm bu süreç dikkate alındığında, Tanzimat

[20] (H. 7 Şevval 1285/ R. 9 Kânunusani 1284) 21 Ocak 1869, Düstur I. Tertip, c. I, 16 vd.

[21] “Osmanlı tabiiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tabir olunur.” (Mad. 8).

[22] Cihan Osmanağaoğlu, *Tanzimat Dönemi İtibariyle Osmanlı Tâbiyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi* (İstanbul: Legal Yay., 2004), 333-36; Konan, “Gayrimüslim”, 188.

[23] Karal, *Osmanlı Tarihi*, 126, 172-73; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi* (İstanbul: Risale Yay., 1990), 96; Gökbilgin, “Tanzimat Hareketi”, 105; Çetinsaya, Devlet'in parçalanmasını engellemek amacıyla Tanzimat Dönemi'nde bir “adalet dairesi”nin oluştuğunu ifade etmektedir. Buna göre medeniyet ve gelişim önemli bir kurtuluş reçetesi olarak kabul edilmiş; bunun ise ancak kanun ve nizam ile gerçekleşeceği düşünülmüştür. Kanun ve nizamın olduğu ülkede tebaanın devlete bağlanacağı ve refaha ereceği inancı hâkimdir. 1860'lardan itibaren buna hürriyet ve refah taleplerinin de eklendiği belirtilmiştir. Çetinsaya, “Tanzimat Zihniyeti”, 66.

[24] Bozkurt, *Gayrimüslim*, 2-3; Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2011), 31; Sedat Bingöl, “Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu”, *Osmanlı* içinde, ed. Güler Eren, c. 6 (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999), 534.

Dönemi'nin laik toplum düzeninin benimsenmesinde de önemli bir adım teşkil ettiği ifade edilebilir.^[25]

Laik toplum düzeni, bir devlette tüm toplumsal sınıflara hiçbir dinsel ayrıcalık ve üstünlük tanımayarak aynı hukuk kurallarının uygulandığı toplum düzeni olarak tanımlanmıştır. Laiklik, doğası gereği merkezîyetçi bir toplum yapısını gerektirmekte olup; ancak bu sayede gerçekleşebilir. Bu doğrultuda adli sahada Tanzimat hareketi, bir taraftan kanunlaştırma faaliyetleriyle herkese uygulanabilir hukuk kuralları oluşturmaya çalışırken; bir taraftan da adli teşkilatı merkezileştirmek adına reform faaliyetlerine yönelmiştir.^[26] Tanzimat Dönemi'ndeki kanunlaştırma faaliyetleri ile oluşturulan mevzuata göre tüm tebaanın eşit şekilde yargılanacağı mahkeme teşkilatının kurulması girişimleri de bu merkezleşmenin bir boyutunu oluşturmuştur. Fakat bu çabalar, Devlet'in içinde bulunduğu şartlar sebebiyle amaçlanan merkezleşme ve yargı birliğinin tam olarak sağlanması aksine çelişki ve karışıklığın giderek büyümesine sebep olmuştur.

II. OSMANLI ADLİ TEŞKİLATI

Osmanlı adli teşkilatında esas olarak Tanzimat Dönemi'nde gelişim gösteren nizamiye mahkemeleri ve burada faaliyet gösteren gayrimüslim hâkimlere ilişkin değerlendirmede bulunabilmek için Tanzimat öncesi dönemde temel yargı merci olan şer'îye mahkemeleri ve genel olarak kadılık kurumu hakkında bilgi sahibi olunması önemlidir. Dolayısıyla bu başlık altında öncelikle bu hususlarda genel bilgiler verilecek; ardından adli teşkilatta yaşanan değişim ve genel olarak nizamiye mahkemelerinin

[25] Sadri Maksûdi Arsal, "Teokratik Devlet ve Laik Devlet", *Tanzimat I* içinde, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 93.

[26] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Timaş Yay., 2013), 198-99, 205, 210.

kuruluş süreci özetlenecektir. Ardından nizamiye mahkemelerinin İslam hukukuna uygunluğu yani meşruiyeti hususuna, özellikle eşitlik ilkesi kapsamında bünyesinde yer alan gayrimüslim hâkimler hakkındaki çekincelere ve buna getirilen açıklamalara değinilecektir.

A. TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEMDE KADILIK KURUMU ve ŞER'İYE (KADI) MAHKEMELERİ

İslam ve Osmanlı hukukunda “kadı” (hâkim), hukuki uyuşmazlıkları karara bağlamak üzere devlet başkanı (halife) tarafından tayin edilen kamu görevlisi olarak tanımlanmıştır.^[27] İslam devletinde kazâ (yargılama, hüküm verme) yetkisi, esas itibariyle halifeye ait olup; halife ile kadı arasında bir çeşit vekâlet ilişkisi söz konusudur. Ancak kadıların yargılamayı kamu adına gerçekleştirmeleri dolayısıyla kural olarak kararlarına müdahale edilemeyip bağımsızlıkları esastır.^[28] Kadılar da mazeretleri halinde, yine vekâlet ilişkisi çerçevesinde aynı şartlarla naip tayin edebilmişlerdir.^[29]

İslam hukuk tarihinde çok önemli bir yer tutan kadılık kurumu,

[27] Hasan Tahsin Fendoğlu, “Osmanlı’da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı”, *Osmanlı* içinde, ed. Güler Eren, c.6 (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999), 453; Fahrettin Atar, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 24 (İstanbul: 2001), 66; Mecelle’de kadının tanımı şu şekilde yer alır: “*Hâkim, yurttaşlar arasında meydana gelen dava ve husumeti yürürlükteki hükümlere göre çözmesi için sultan tarafından atanmış kişidir.*” (Mad.1785), Cengiz İlhan, *Günümüz Türkçe’siyle Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye)* (Ankara: Yetkin Yay., 2014), 567.

[28] Halife ile hâkim arasındaki vekâlet ilişkisinin özellikleri ve normal vekâletten farkları konusunda bkz. Osman Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku* (İstanbul: Ufuk Yay., 2015), 276-77; Ali Himmet Berki, “İslâm’da Kaza Tarihi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 17 (1969): 155.

[29] Berki, “İslâm’da Kaza Tarihi”, 157; Vekil anlamına gelen naip, şer’iye mahkemelerinde kadı adına çeşitli hizmetleri yerine getiren bir kamu görevlisidir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 117; Naip hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Betül Kayar, “Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib”, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, sy.1 (2020): 196 vd.

Osmanlı uygulamasında Tanzimat Dönemi'nde sadece yargı göreviyle sınırlandırılana kadar bu temel vazifesinin yanı sıra geniş bir çerçevede belediyecilik, noterlik gibi çeşitli görevleri de üstlenen bir mülki amir statüsünde olmuştur.^[30]

Adaletin, toplumdaki barış ve huzurun tesisi bakımından kadılık kurumunun önemi dolayısıyla üst düzey kamu görevlilerinden sayılan kadıların taşıması gereken nitelikler konusunda, İslam hukukçuları mümkün olduğu kadar toplumun en vasıflı kişilerinin bu görevi üstlenmesini temine çalışmıştır. Dolayısıyla gerekli hukuki ehliyeti taşımanın yanı sıra, kadılık için öngörülen başlıca nitelik ve şartlar; derin hukuk bilgisine, halkın ihtiyaç ve örf adetlerini kavramaya elverişli kültüre, dış etkilere karşı koyacak ahlak ve karaktere sahip olmak, bu görevi ifa etmesini engelleyecek fiziksel veya psikolojik bir engeli bulunmamak gibi hususları içermiştir. Ayrıca İslami emir ve yasaklara riayet de önemli bir kıstas olarak belirtilmiştir.^[31] Ancak genel olarak kamu görevlisi olabilmek ve yüksek bir kamu görevi olarak nitelendirilen hâkimlik için Müslüman olma şartının bulunup bulunmadığı, İslam hukukçuları arasında ihtilafli bir konudur.

İslam hukukçularının bir kısmı gayrimüslimlerin genel olarak kamu görevine getirilemeyeceği, bazıları önemli mevkiler dışındaki görevlere getirilebilecekleri, bazıları ise ancak zaruret ve ihtiyaç halinde bunun mümkün olduğu görüşünü savunmuştur. Fakat uygulamada gayrimüslimlerin, erken dönemlerden itibaren kamu görevinde yer alabildiği; hatta vezirlik, valilik, komutanlık gibi önemli mevkilere de getirildiği örnekler mevcuttur.^[32]

[30] Coşkun Üçok v.dğr., *Türk Hukuk Tarihi* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2021), 94; İlber Ortaylı *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı* (Ankara: Turhan Kitabevi, 1994), 7.

[31] Atar, "Kadı", 67.

[32] Özel, "Gayri Müslim", 421-22.

Hâkimlik konusunda ise bazı hukukçular, hiçbir şekilde gayrimüslimlerin hâkimlik yapamayacağı görüşünü savunmuş; bazıları ise Müslümanların davalarına bakmaları uygun olmamakla birlikte, kendi din mensuplarının davalarına bakmak için tayin edilebileceklerini ileri sürmüştür. Bu durum hem kadının üst düzey bir kamu görevlisi sayılması, hem de şer'î hükümleri uygulayacak olması gibi çeşitli sebeplerle gerekçelendirilmiştir^[33]. Nitekim uygulamada da gayrimüslimlerin, şer'îye mahkemelerinde Müslümanları yargılamak üzere tayin edildiği örneklere rastlanmamaktadır.^[34]

Kendisinden önceki İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı uygulamasında da şer'îye mahkemeleri, Tanzimat Dönemi'ne kadar her türlü uyuşmazlığın kadı tarafından konu ayrımı yapılmaksızın çözüldüğü temel kurum olarak karşımıza çıkmış olup, tek hâkim esası çerçevesinde faaliyet göstermiştir.^[35] Ayrıca kural olarak, tek dereceli mahkeme sistemi benimsenmiştir. Nitekim hukuka uygun olarak karara bağlanmış bir davanın, başka bir hukukçunun görüşü ile bozulması İslam hukukunca uygun görülmemiştir.^[36] Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde, özellikle Tanzimat Dönemi'yle birlikte ülkedeki mahkeme yapılanmasında ve genel olarak

[33] Atar, “Kadı”, 67.

[34] Maverdi, katı görüşü savunarak gayrimüslimlerin hiçbir şekilde hâkimlik yapamayacağını iddia ederken; Ebu Hanife'ye isnat edilen görüş ise ancak kendi din mensuplarının davalarına bakabileceği yönündedir. Fahrettin Atar, İslam Adliye Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi) (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991), 103; Bu doğrultuda Mardin'in Müslüman olmayı hâkimde aranan ehliyet şartlarından biri olarak saydığı görülmektedir. Ebul'ulâ Mardin, “Kadı”, İslam Ansiklopedisi, c. 6 (İstanbul: MEB, 1977), 43; Müslümanlığı ehliyet şartı olarak sayan Kaşıkçı da gayrimüslimlerin ancak cemaat mahkemelerinde kendi din mensuplarının davalarına bakabileceğini ifade etmiştir. Kaşıkçı, İslam - *Osmanlı Hukuku*, 273.

[35] Abdülaziz Bayındır, “Osmanlı'da Yargının İşleyişi”, Osmanlı içinde, ed. Güler Eren, c. 1 (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999), 436; Mehmet Akif Aydın, Türk Hukuk Tarihi (İstanbul: Beta Yay., 2015), 77; Fendoğlu, “Osmanlı'da Kadılık Kurumu”, 453-54.

[36] Bu görüşün dayanağı olarak “*içtihat ile içtihad nakzolunmaz*” şeklinde ifade edilen ilke, Mecelle'nin genel hükümlerinden de biridir. (Mad. 16) Ahmet Şimşirgil

adli teşkilatta önemli değişimler yaşanmıştır.

B. TANZİMAT DÖNEMİNDE ADLİ TEŞKİLATTA MEYDANA GELEN DEĞİŞİM VE NİZAMİYE MAHKEMELERİ

Tanzimat Dönemi'nde adli sahadaki değişimler, inanç farkı gözetilmeksizin herkese uygulanabilir hukukun tesisi için kanunlaştırma faaliyetleri ve laik toplum düzeninin gereği olan merkezîyetçi bir adli teşkilatın kurulma çabaları olmak üzere iki alanda karşımıza çıkmıştır.

Avrupa'daki örneklerinden farklı gerekçelere dayanan bu değişimlerin zorlayıcıları olarak ekonomik ve siyasi nedenler, temel belirleyici olarak karşımıza çıkmıştır. Şöyle ki, gelinen noktada Osmanlı'nın dâhil olmak durumunda kaldığı iktisadi şartlar, yeni bir düzeni gerekli kılmıştır. Bunun yanı sıra, yabancı devletlerin Müslüman ve gayrimüslimlerin eşitliğinin sağlanması konusundaki yoğun baskıları etkilidir. Bu şartlar altında kurulmaya çalışılan hukuk ve yargı birliği ile esas ve öncelikle hedeflenen, merkezi otoriteyi güçlendirerek ayrılıkçı eğilimlere ve karmaşaya son verebilmektir.^[37] Yabancı devletlerin baskısına maruz kalınan ve Devlet'in söz konusu çabalar ile kurtulmaya çalıştığı bir diğer husus ise kapitülasyonlardır. Nitekim kapitülasyonlardan yararlanan devletler, Osmanlı'nın hukuk ve adli teşkilatının dinsel temellere dayandığı ve çağdışı usullerin benimsendiğini ileri sürmüştü; kapitülasyonların kaldırılabilmesini, kendi tebaalarının haklarının korunması adına hiçbir zaman yeterli görmeyecekleri adli reform şartına bağlamışlardır.^[38]

ve Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle'den Düsturlar* (İstanbul: IQ Yay., 2018), 124.

[37] Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I* içinde, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 143-45, 165-68; Fethi Gedikli, "Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu, Yapısı ve Hukuk Yargılama Usûlü" (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989), 16-7.

[38] Tahir Taner, *Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi?*, Muhammed Raşid Seviğ'e Armağan'dan Ayrı Basım (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1956),

Söz konusu gerekçelerle Osmanlı Devleti, yeni bir mahkeme sistemi ve adli teşkilatı, Fransa'da uygulanan sistemden örnek alarak benimsemiş ve giderek yaygınlaştırmayı hedeflemiştir. Bu sayede adli teşkilatta modern ilke ve esaslar giderek daha fazla yerleşip, Cumhuriyet Dönemi Türk hukuk ve adli yapılanması için basamak teşkil ederken, amaçlanan hukuk ve yargı birliğinin aksine, Osmanlı sistemi daha parçalı bir mahiyet almıştır. Nitekim mevcut hukuk sisteminin tamamen bırakılarak her alanda herkese uygulanabilir hukukun kabulü mümkün olmadığı için kanunlaştırma faaliyetleri muhafazakâr ölçüde seyretmiş; laik nitelikli Batı hukuku ile İslam hukuku bir arada varlığını korumuştur. Bu ikili hukuki yapının yanı sıra, Osmanlı adli teşkilatında şer'îye mahkemeleri, gayrimüslimlerin geleneksel ayrıcalıklarının devam ettirmeleri sebebiyle cemaat mahkemeleri ve kapitülasyonlar dolayısıyla konsolosluk mahkemeleri, kurulmaya çalışılan yeni mahkemeler ile hep birlikte varlığını korumuştur.^[39]

Kurulmaya çalışılan söz konusu mahkemelere genel olarak “nizamiye mahkemeleri” (mehâkim-i nizamiye) denilmiş olup, resmen aynı ismi taşıyan mahkemelerin yanı sıra bu isim, kanunla kurulan ve kanunlaştırma faaliyetleri neticesinde tedvin edilen düzenlemeleri uygulayan, çok hâkimli yargı kurumlarını da içine alan “jenerik” bir tabir olarak karşımıza çıkmıştır. Nitekim literatürde özellikle 1867'den sonra kurulan tüm mahkemeler genel olarak bu adla da anılmıştır.^[40] Fakat bu mahkemelerin ne zaman kurulduğu konusunda farklı tarihler ileri sürülmüştür. Bunun sebebi, “nizamiye” adlandırmasının var olan uygulamayla sonradan

625.

[39] Seda Örsten Esirgen, “Osmanlı Devleti'nde Medeni Kanun Tartışmaları: Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 29 (2011): 32.

[40] Abdülhamit Kırmızı, “Şer'an Olmadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat”, *Sahn-ı Semân'dan Darülfünûn'a, XIX. Yüzyıl Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası* içinde, ed. Ahmet Hamdi Fırat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay. 2021), 49.

ilişkilendirilmesidir. Bazı araştırmacılar bu mahkemelerin kuruluşunu pratikteki uygulamalarla başlatırken, bazıları ise kanuni düzenlemelerde bu adla resmen ifade edildiği tarihi esas almıştır.^[41] Kaldı ki bu adlandırma, şeriat ve padişahın şeriata aykırı olmamak üzere çıkardığı hükümleri karşılayan kanun/nizam esasına dayanan Osmanlı hukuk geleneğinin de bir yansımasını teşkil etmiştir.^[42]

Söz konusu yeni mahkemelerin kuruluş sürecine bakıldığında, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın başlarından itibaren bazı davaları görme yetkisi, davanın niteliği, önemi, davacının sıfatına göre birtakım meclislere havale edilmeye; bazı davaların görülmesi için ise özel komisyonlar oluşturulmaya başlanmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilanından bir yıl önce başkentte 1838'de kurulan Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye, devrin en mühim yeniliklerinden biri olup; planlanan reformun gerektirdiği mevzuatı hazırlamak, bu mevzuat uyarınca yargılama yapmak ve gerektiğinde danışma merci olmak üzere kurulmuştur. Bu dönemde yerel düzeyde gerçekleştirilen idari ve adli reformun ilk görünümünü ise kurulan taşra meclisleri teşkil etmiştir. 1840'ta Muhassıllık Meclisleri olarak kurulan, 1842'de Memleket Meclisleri adını alan ve 1849'dan itibaren Eyalet ve Sancak Meclisleri denen bu meclisler, bir mahkeme olarak kurulmamasına rağmen 1864 yılına kadar idari yetkilerinin yanı sıra özellikle Tanzimat Dönemi ceza kanunlarına göre ceza davalarına bakmakla da görevlendirilmiştir. Ticari uyuşmazlıklarda ise kurulan özel komisyon ve meclisler, ticari teamüller uyarınca uyuşmazlıkları çözmüştür.^[43]

[41] Nizamiye Mahkemeleri'nin kuruluş tarihi hakkında doktrindeki görüşler için bkz. Mustafa İnce, "Modernleşme Sürecinde Toplumsal Kontrol Aracı Olarak Mahkemeler: Nizamiye Mahkemeleri Örneği" (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2023), 90-2.

[42] Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri, Tanzimat ve Sonrası* (İstanbul: Arı Sanat Yay., 2017), 213-14.

[43] M. Macit Kenanoğlu, "Nizamiye Mahkemeleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 33 (İstanbul: 2007), 185; Yerel düzeyde kurulan meclisler

Bahsedilen meclislerin başında bazen mülki amir, kadı veya naip, maliye temsilcisi ya da merkezden gönderilen kişiler olmakla birlikte üyeleri, gayrimüslimlerin ruhani temsilcileri, yerel temsilciler ve gayrimüslimler ile Müslümanlar arasından eşit sayıda olmak üzere halkın kendi içinden seçeceği dört kişiden oluşmuştur. Meclislerin adli görevini yerine getirirken tüm üyelerin hazır bulunması şart olmayıp kararlar çoğunlukla alınmıştır. Kaza ve sancaklardaki meclisler, baktıkları davalarda önemli gördüklerini istinafen değerlendirmesi veya çözemediklerini ilk derece olarak bakması için üst idari birim meclisine gönderebilmiştir. Aynı şekilde eyalet meclisleri de ilk derece veya istinafen dava görmüş olup; bazı önemli suçlara ilişkin uyuşmazlıkların ise Meclis-i Vala'ya gönderilmesi zorunlu tutulmuştur.^[44]

Söz konusu meclislerin idari ve adli görevlerinin ayrışması gereğinin hissedilmesi üzerine, 1854 yılında merkezde Meclis-i Âli Tanzimat kurularak Meclis-i Vala'nın teşri, idari ve mali yetkileri buraya verilmiş; Meclis-i Vala'da ise sadece adli yetkiler bırakılmıştır. Diğer taraftan İstanbul'da ceza davalarına bakmak üzere sadece yargı yetkisi bulunan Meclis-i Tahkikat kurulmuş; daha sonra taşraya da yayılmıştır. Mahkeme, ulemadan bir kişinin başkanlığında Müslüman ve gayrimüslim eşit sayıda üyeden oluşmuştur.^[45]

Esasında söz konusu meclisler, nizamiye mahkemesi işlevi görmüş olsalar da bu yeni yapılanmanın çekirdeğini, sadece yargı faaliyetiyle görevlendirilmesi dolayısıyla 1854 yılında kurulan Meclis-i Tahkikat teşkil etmiştir. Bu mahkemelerin yaygınlaşmasıyla nizamiye mahkemelerinin

hakkında geniş bilgi için bkz. Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 145-57; Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizamiye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)*, (Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yay., 2004), 51-76; İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1974, 13-31.

[44] Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 157-59.

[45] Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 159-64.

kuruluş süreci hazırlanmış; buna yönelik düzenlemelerden ilkinin ise 1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi oluşturmuştur.^[46]

Vilayet Nizamnamesi Fransız modeline uygun olarak; ancak daha merkezîyetçi bir karakterde taşra teşkilatını düzenlemek üzere hazırlanmıştır. Uygulamasına Tuna Vilayetinde başlanan bu düzenleme, olumlu sonuç alınmasının akabinde zamanla diğer Vilayetlere de yaygınlaştırılmıştır. 1867 yılında ise neredeyse bütün ülkede uygulamaya koyulmuştur.^[47] Ülkenin vilayet, liva, kaza, nahiye ve köy olmak üzere idari birimlere ayrıldığı bu düzenleme uyarınca her idari birimde idari işleri yürütmek üzere bir meclis ve yargı görevi için ayrı olarak bir mahkeme^[48] kurulmuştur. Gayrimüslimlerin de üye olarak yer aldığı bu mahkemeler, kadıların başkanlığında devlet tarafından tayin olunan ve halk tarafından seçilen üyelere oluşmuş; şer'îye, cemaat, ticaret ve konsolosluk mahkemelerinin yargı yetkisi dışında kalan konularda Müslüman ve gayrimüslim tüm tebaanın davalarına bakmıştır.^[49]

1868 yılında Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye ikiye ayrılarak Şûra-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye teşkil olunmuştur. Başına kuruluşunda

[46] Kenanoğlu, “Nizamiye Mahkemeleri”, 85.

[47] (H. 18 Safer 1284/ R. 9 Haziran 1283) 21 Haziran 1867 tarihli “Teşkilat-ı Vilayet Nizamnamesi”, Düstur, I. Tertip, c. I, 608 vd.

[48] İlgili düzenleme uyarınca her nahiyede “ihtiyar meclisi”, kaza merkezinde bir “deavi meclisi”, sancak merkezinde hukuk işleri için “meclis-i temyiz-i hukuk” ve “meclis-i cinayet”, vilayet merkezinde “divan-ı temyiz-i hukuk ve “meclis-i kebir-i cinayet” adıyla istinaf mahkemeleri kurulmuştur. Daha sonra vilayet merkezindeki hukuk ve cinayet daireleri birleştirilerek “divan-ı temyiz” oluşturulmuştur. Mustafa Reşit Belgesay, “Tanzimat ve Adliye Teşkilatı”, *Tanzimat I* içinde, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 215; Bozkurt, *Gayrimüslim*, 113-14.

[49] Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 187-89; Bozkurt, *Gayrimüslim*, 113-14; Bingöl, *Yargı Reformu*, 157-71, 174-78; Gökbilgin, “Tanzimat Hareketi”, 110; 1864 Vilayet Nizamnamesi ile kurulan meclisler hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Ortaylı, *Mahalli İdareler*, 54-80.

büyük emeği geçen Ahmed Cevdet Paşa'nın getirildiği ve üyelerinin üçte biri gayrimüslimlerden oluşan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, kurulan yeni mahkemelerin en üst yargı merci haline getirilmiştir.^[50]

1868 yılından itibaren çıkarılan bir dizi düzenleme ile İstanbul'daki nizamiye mahkemelerinin teşkilat yapısı ve muhakeme usulleri düzenlenmiş; adli teşkilat, idari teşkilattan tamamen ayrılmıştır. Ardından taşraya da yaygınlaştırılan yeni yapı, bidayet, istinaf, temyiz şeklinde derecelendirilmiştir.^[51]

Görüldüğü üzere bu süreçte, din farkı gözetilmeksizin eşitlik ilkesi esasınca herkese uygulanabilir hukukun zaman içerisinde tesisi, şer'îye mahkemeleri yanında bu hukuku uygulayacak nizamiye mahkemelerinin kurulmasını gerektirmiş olup;^[52] bu durum, Tanzimat Dönemi'nde adli teşkilatta gerçekleşen en önemli değişikliklerden biridir. Nitekim

[50] Merkezde kurulan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, ana tüzüğü (nizamname-i esasi) uyarınca ceza ve hukuk dairelerine ayrılmış olup, şer'îye, cemaat, ticaret mahkemelerinin görev alanı dışında kalan hukuki ve cezai ihtilafları kanunen yetkisi dâhilindeyse ilk derece mahkemesi olarak; kurulan yeni mahkemelerden kendisine gönderilen hükümleri ise bir üst derece mahkemesi olarak görmüştür. Böylece kendisi de hem bir ilk derece mahkemesi hem de bu mahkemelerin üst yargı organı şeklinde düzenlenmiştir. (Düstur, I. Tertip, c. I, 325 vd.) 1870 yılında çıkarılan bir "nizamname-i dâhili" ile ana tüzüğün bazı maddeleri değiştirilmiş olup Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, dört derecede teşkilatlanan mahkemelerinden en yükseği ve sadece bir üst yargı merci olarak yeniden düzenlenmiştir. (Düstur, I. Tertip, c. I, 328 vd.). İlgili hususlar hakkında bkz. Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 204-8; Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşu, mahkeme ve daireleri ile Divan'ın yargılama faaliyetleri hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Ali Turan, *Türk Hukuk Tarihinde İlk Temyiz Mahkemesi Divan-ı Ahkam-ı Adliye*, (Ankara: Adalet Yay., 2022), 117-25, 215-326.

[51] İlgili düzenlemeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)* (Ankara: Türk Tarih Kurunu, 2020), 120-24; Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 216-17; Kenanoğlu, "Nizamiye Mahkemeleri", 186-87.

[52] Bozkurt, *Gayrimüslim*, 112.

uygulamada karşılaşılan aksaklıklarının, zaman içerisinde çıkarılan düzenlemelerle giderilmesi amaçlanan bu mahkemeler, 1876 Kanun-ı Esasi'de şer'îye mahkemeleriyle birlikte Osmanlı Devleti'ndeki adli teşkilatın temel yapı taşı olarak sayılmıştır^[53]. Hatta görev kapsamının giderek genişlemesi neticesinde nizamiye mahkemelerinin, bu döneme kadar asıl görevli ve yetkili mahkeme olan şer'îye mahkemelerini ikinci plana iterek, bir nevi özel mahkemeye dönüştürdüğü; kendisinin de genel mahkeme konumuna yükseldiği ifade edilebilir.^[54]

İlerleyen süreçte, Kanun-ı Esasi'de Osmanlı Devleti'ndeki mahkemelerin sınıf, görev ve yetkilerinin derece ve dağılımının kanunla yapılacağı ifade edilmiş olup;^[55] 1879 yılında çıkarılan bir muvakkat kanun^[56] ile nizamiye mahkemelerinin teşkilatı tekrar düzenlenerek daha sistematik hale getirilmiştir.^[57] Aynı yıl Adliye Nezareti'nde de önemli değişiklikler yapılmış; bu zamana kadar Hariciye Nezareti'nin baktığı cemaatlerle ilgili işler, Adliye Nezareti'ne devredilerek Adliye ve Mezahip Nezareti olarak anılmaya başlanmıştır.^[58] Nizamiye mahkemeleri de buraya bağlanarak,

[53] “*Deavii şer'îye mehakimi şer'îyede ve deavii nizamiye mehakimi nizamiyede rüyet olunur.*” (Mad. 87).

[54] Gedikli, “Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu”, 2-3.

[55] *Mahkemelerin sunuf ve vezaif ve selâhiyetinin derecat ve taksimatı ve hükkâmın tavzifi kavanine müstenittir.*” (Mad. 88).

[56] (H. 27 Cemaziyelahir 1296/ R. 29 Mayıs 1295) 10 Haziran 1879 tarihli “Meclis-i Mebusan'ın ictima'nda kanuniyeti teklif olunmak üzere Mehakim-i Nizamiyenin teşkilatı kanun-i muvakkatidir.” (Mehakim-i Nizamiye'nin Teşkilatı Kanun-ı Muvakkati), Düstur, I. Tertip, c. IV, 235 vd.

[57] 1879 tarihli Muvakkat Kanun ile oluşturulan adli teşkilat hakkında geniş bilgi için bkz. Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 234-250; Gedikli, “Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu”, 37-42.

[58] (H. 29 Cemaziyevvel 1296/ R. 9 Mayıs 1295) 21 Mayıs 1879 tarihli “Adliye ve Mezahip Nezareti'nin ve Devair-i Merbutesinin Vezaifi Nizamnamesi”, Düstur, I. Tertip, c. IV, 125 vd.

Nezaret'in kısa bir müddet sonra başına Ahmed Cevdet Paşa getirilmiştir.^[59]

Devlet'in sonuna kadarki süreçte de mahkemelerin teşkilatı, görev alanları, bu mahkemelerde görev yapacak hâkimlere ilişkin usul ve kaideler vb. konularda düzenlemeler yapılmaya devam edilmiştir. Tüm bu gelişmeler göz önüne alındığında, Tanzimat Dönemi'nde kuruluşunu en geç tamamlayan yapılardan birinin adli teşkilat olduğu ifade edilebilir. Bunun temel sebebi olarak ise karşımıza nizamiye mahkemeleri çıkmaktadır. Nitekim giderek şer'iyeye mahkemelerinin görev alanını daraltmaları, İslam ve Osmanlı uygulamasında yer almayan Batı tarzı teşkilat ve usulleri dolayısıyla hassas bir nitelik arz etmeleri, bunun başlıca sebepleri olup; bu yeni teşkilatın benimsenip yerleşebilmesi için zamana ihtiyaç duyulmuştur.^[60]

Burada özetlenen nizamiye mahkemelerinin kuruluş ve teşkilatlanma sürecinde söz konusu mahkemelerin İslam hukukuna ne kadar uygun olduğu meselesi yani meşruiyeti konusu, özellikle tartışılan ve eleştirilen hususlardan biri olmuştur.

C. NİZAMİYE MAHKEMELERİNİN MEŞRUIYETİ KONUSU

Nizamiye mahkemesi, ilk örneklerinin ortaya çıkmasından itibaren birtakım eleştirilere konu olmuş; Osmanlı'nın temel yargı kurumu olan şer'iyeye mahkemelerinin teşkilatını güçlendirerek geliştirmek yerine, neden İslam uygulamasında başat resmi uygulamaya aykırı bir yapılanmaya ihtiyaç duyulduğu sorgulanarak meşruiyetine ilişkin bazı çekinceler ileri sürülmüştür. İleri sürülen bu hususlara ise İslam hukukunun ana ilkelerine aykırılık teşkil etmediği veya "divan-ı mezalim" gibi istisnai de olsa İslam geleneğinde olan bazı kurumlarla benzerlik kurularak cevap verilmeye

[59] Bozkurt, *Gayrimüslim*, 116-17.

[60] Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)* (İstanbul: Eren Yay., 1993), 175.

çalışılmıştır.

Söz konusu çekincelerden biri, nizamiye mahkemelerinde benimsenen toplu hâkim ve dereceli mahkeme usulüdür. Söz konusu usullerin, İslam geleneğinde ve uygulamasında kurumsallaşmış örneklerine rastlanmamış; ancak bunu yasaklayan herhangi bir hüküm olmaması dolayısıyla İslam hukukçularının bir kısmı tarafından teorik olarak caiz görülmüştür. Kaldı ki toplu hâkim usulüne imkân tanıyan bir hüküm, Hanefi içtihatları uyarınca hazırlanan Mecelle'de de karşımıza çıkmıştır.^[61]

Bunun yanı sıra, hukuka uygun kararlar bakımından, İslam hukukçularının içtihatlarının eşit seviyede olması dolayısıyla bir hâkimin verdiği kararı diğerinin ortadan kaldırması mümkün değildir. Ancak hukuka aykırı bir karar söz konusu olduğunda, her zaman için yetkili bir merciye başvuru, İslam hukukuna uygun ve mümkün görülmüştür. Nitekim her ne kadar şartları kesin olarak tayin edilmiş ve kurumsallaşmış bir uygulama teşkil etmese de Osmanlı'da Tanzimat öncesi dönemde, üst derece merci olarak yargılama yapan çeşitli divanlar mevcuttur. Hukuka uygun şekilde yapılan bir yargılamanın tekrar görülmesi ise istisnai olarak sadece devlet başkanının izin ve emri ile gerçekleşebilmiştir. Buna göre İslam hukuku uyarınca devlet başkanı, adaleti temin hak ve görevi kapsamında ülke içinde mahkeme kurmak, bunları derecelendirmek ve hâkimleri tayin etmek yetkisine sahiptir. Dolayısıyla Tanzimat Dönemi'nde şer'îye mahkemeleri yanında, toplu hâkim usulü ve dereceli mahkeme teşkilatı olan nizamiye mahkemelerinin kuruluşu, zaruretler gereği devlet başkanının böyle bir tasarrufunun ürünü olarak değerlendirilmiştir.^[62]

[61] “Bir davayı birlikte görmek ve hüküm vermek üzere tayin olunan iki hâkimden yalnız birisi o davayı görüp, hüküm veremez. Verirse hükmü geçerli olmaz.” (Mad. 1802), İlhan, *Mecelle*, 571; Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 107-8.

[62] Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 100-1, 105-7; Mahkeme kararlarının kontrolü hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Ekrem Buğra Ekinci, *Ateş İstidâsı*:

Daha büyük hassasiyet oluşturan diğer bir çekinceyi ise bu mahkemelerde Tanzimat Dönemi'nin temel düsturu doğrultusunda gayrimüslimlerin de eşit şekilde üye olarak yer alması oluşturmuştur. İleri sürülen bu çekincelere cevap olarak, Tanzimat Dönemi reformlarının önde gelen mimarlarından Ahmed Cevdet Paşa, nizamiye mahkemelerinin meşruiyetini İslam devletleri ve Osmanlı uygulamasındaki “divan-ı mezalim” kurumu ve uygulamalarını örnek göstererek savunmuş; şer'iyeh mahkemelerinden ayrı ve belirli işlere bakmak üzere mahkemeler kurulmasının İslam hukukuna aykırı olmadığını ispata çalışmıştır.^[63]

İdari ve hukuki bir kurum olan mezalim, “*normal mahkemelerin karara bağlamakta zorlanabileceği ceza ve hukuk davalarını karara bağlamak ve uygulamak, idari şikâyetleri dinlemek üzere oluşturulmuş yüksek kurul*” veya bir başka ifadeyle “*İslam devletlerinde en yüksek idari-adli yargı ve denetleme kurumu*” şeklinde tanımlanmıştır.^[64] Devlet başkanı veya onun tayin ettiği bir kişinin başkanlığında, kadı gibi hukukçuların da bulunduğu bu divanın idari görevlilerin yanı sıra önemli özelliklerinden biri, şer'iyeh

İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2001.

[63] Ahmed Cevdet Paşa, 1868 yılında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin genel meclisinde yapmış olduğu konuşmasında, şer'iyeh mahkemeleri varken neden nizamiye mahkemelerine ihtiyaç duyulduğu sorusuna cevap olarak 15. yüzyılda yaşamış önemli İslam hukukçularından Celâlüddîn ed-Devâni'nin “Divan-ı Def'-i Mezâlîm” risalesini Türkçe olarak özetlemiştir. Divan-ı mezalimin tarihçesi ve görevlerine ilişkin tercüme edilmiş risale için bkz. A. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c. 4, yay. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 85-90; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2015), 224.

[64] Hz. Peygamber devrine kadar götürülebilen İslam devletlerindeki mezalim uygulaması, zamanla gelişim göstermiş olup; kurumsallaşması ilk kez Abbasi devrinde gerçekleşmiştir. Mezalim uygulamasının kurumsallaşması, çeşitli İslam devletlerindeki gelişimi, görev kapsamı ve üyeleri hakkında bkz. Celal Yeniçeri, “Mezalim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 29 (Ankara: 2004), 515-17.

mahkemelerindeki usul ve bazı şartlardan bağımsız çalışabilmesidir.^[65]

İslam hukukuna göre devlet başkanı, görev ve yetkilerini vekiller yoluyla icra edebilir. Bunlardan “tefviz veziri” genel vekil statüsünde olup, kural olarak her türlü işi devlet başkanı adına yapabilir. Bu sebeple tefviz vezirinin İslam hukukunun devlet başkanında aradığı vasıfları; doğal olarak Müslüman olma şartını da haiz olması gerekir. “Tenfiz veziri” şeklinde adlandırılan özel vekil statüsündekiler ise sınırlı bir görev alanına sahip olup, Müslüman olmak gibi bir şarta tâbi değildir. Dolayısıyla gayrimüslimler de tenfiz veziri olarak görev yapabilir. Buna göre, esas olarak devlet başkanının vazifesi olan mezalim işinin, tefviz vezirine havale edilmesi ve tamamıyla onun tarafından yürütülerek devlet başkanı adına karara bağlanması mümkündür. Bu işle görevlendirilen tenfiz vezirleri ise tarafları dinleyip delilleri toplayarak davayı tahkik edebilir ve diğer yardımcı faaliyetleri yerine getirebilir; ancak hüküm verme yetkisi söz konusu değildir.^[66]

Bu doğrultuda, mezalim divanlarında tenfiz veziri statüsünde gayrimüslimler yer alabildiği gibi, nizamiye mahkemelerinde de gayrimüslim üyelerin bulunmasının İslam hukukuna bir aykırılık teşkil etmediği değerlendirilmiştir. Ancak özellikle Müslümanlar hakkındaki meselelerde verilecek nihai kararın meşru olabilmesi için Müslümanlar tarafından verilmesi gerektiği belirtilmiştir.^[67] Ahmed Cevdet Paşa da

[65] Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 102-3.

[66] İslam hukukunda tam/genel yetkili (tefviz) vezirliği ve özel yetkili (tenfiz) vezirliği kurumları hakkında bkz. Maverdi, *İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yay., 2020), 63-78; Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 108-9.

[67] Nizamiye mahkemelerinin ilk olarak, Tanzimat Fermanı'nda ifade edildiği üzere, can, mal, ırz emniyetini sağlamak üzere öngörülen tedbirler çerçevesinde çıkarılan ceza kanunlarını uygulamak için teşkil edildiği görülmektedir. Dolayısıyla ilk aşamada bir olağanüstü ve özel mahkeme niteliğinde olan mezalim divanları ile paralellik göstermektedir. Ancak ilerleyen süreçte nizamiye mahkemelerinin ülkedeki genel mahkeme konumuna gelmesi, iki kurum arasındaki ilişki ve

devletin temel görevinin tebaasının haklarını korumak ve adaletsizlikleri gidermek olduğuna dikkat çekerek; devletin içinde bulunduğu şartlar, ticaret ve hukuki ilişkilerin farklılaşması ve artması gibi hususlar dikkate alındığında, nizamiye mahkemelerine şiddetle ihtiyaç hissedildiğini ve İslam hukukuna aykırı bir yönü olmadığını vurgulamıştır.^[68]

III. NİZAMİYE MAHKEMESİ HÂKİMLERİ

Nizamiye mahkemesinin kuruluşu, teşkilatlanma süreci ve meşruiyetine yönelik görüş ve değerlendirmelerin ardından, bu başlık altında söz konusu mahkemelerde görev yapan hâkimler ele alınacaktır.

A. NİZAMİYE MAHKEMELERİNDE HÂKİM OLABİLME ŞARTLARI, HÂKİMLERİN SEÇİM ve TAYİN USULÜ

1879 yılında yayımlanan Mehakim-i Nizamiye'nin Teşkilatı Kanun-ı Muvakkati nizamiye mahkemelerine dair önemli bir düzenleme olarak karşımıza çıkmıştır. Nitekim daha önce örneklerine rastlanmakla birlikte, Osmanlı hukukuna açık olarak ilk kez toplu hâkim usulünü getiren bu düzenleme, nizamiye mahkemelerini bidayet (ilk derece), istinaf, temyiz olmak üzere derecelendirmiş, hukuk ve ceza dairelerine ayırarak daha sistematik ve düzenli hale getirmiştir.^[69]

Söz konusu düzenlemede nizamiye mahkemelerinde görev yapacak hâkimler ile bunların seçim ve tayin usullerine ilişkin de önemli hükümlere yer verilmiş olup; “hükkâm” başlığı altında mahkeme dereceleri ve rütbeye göre hâkimlerde aranan şartlar belirlenmiştir. Buna göre bidayet mahkemesinde üyelik yapabilmek için aranan koşullar şunlardır: Yirmi beş yaşını tamamlamış olmak, kötü hali bulunmamak, cünha ve cinayetten hüküm giymemiş olmak, Adliye Nazırlığı huzurunda gerçekleştirilen sınavı geçmek veya bir mahkemenin aza mülazımlığı, mümeyyizlik veya zabıt

benzerliği göstermelik bir konuma getirmiştir. İkinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 105,109.

[68] A. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 84, 90.

[69] Gedikli, “Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu”, 26.

kâtipliği görevlerinde dört yıl çalışmış olmaktadır.^[70] Bidayet mahkemesinde başkan olabilmek için ise en az otuz yaşını doldurmak ve dört yıl bidayet mahkemesi üyeliğinde çalışmış olmak gerekmiş; bu koşulları sağlayanlar istinaf mahkemesi üyeliğine de atanabilmiştir. Kırk yaşını doldurmuş ve dört yıl istinaf mahkemesi üyeliğinde bulunanlar, istinaf mahkemesi başkanı olabileceği gibi temyiz mahkemesi üyeliğine de getirilebilmiştir. Temyiz mahkemesi başkanları ise istinaf mahkemesi başkanları veya temyiz mahkemesi üyeleri arasından seçilmiştir.^[71]

Bu dönemde Adliye Nezareti'nde de önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Kanun-ı Esasi uyarınca bünyesinde çalışacak memurların seçim ve tayin işlemleri nezaretlerin sorumluluğuna verilmiş; bu sebeple Adliye Nezareti bünyesinde de çeşitli encümen ve komisyonlar teşkil edilmiştir.^[72] Söz konusu Muvakkat Kanun'da nizamiye mahkemelerinde görev yapacak mahkeme başkanı ve üyelerinin, Adliye Nezareti'nin yazısı ve padişahın iradesi neticesinde tayin edilmesi öngörülmüş;^[73] bahsedilen komisyonlardan Encümen-i İntihab-ı Memurin-i Adliye seçim işiyle görevlendirilmiştir. Bu komisyonun üyeleri Adliye Nazırı, müsteşar, temyiz veya istinaf mahkemesi başkanları ve temyiz mahkemesi dairelerinden

[70] (Mad. 43).

[71] Müdde-i umumiler, mahkeme başkanı ve üyeliğine; müdde-i umumi muavinleri ise Vilayet mahkemesi üyeliğine getirilebileceği gibi, müfettişlerin de buldukları dereceye göre hâkim sınıfına dâhil edilebileceği düzenlenmiştir (Mad. 45). Ayrıca bkz. Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 254; Gedikli, "Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu", 26-8; Belgesay, "Tanzimat ve Adliye Teşkilatı", 216-17.

[72] (Mad.44). Söz konusu encümen ve komisyonlar şunlardır: Encümen-i İntihab-ı Memurin-i Adliye, Adliye İntihab Komisyonu, Islahat-ı Adliye Komisyonu, Encümen-i Adliye, Encümen-i İdare-i Adliye ve Encümen-i İnzibat. Bu encümen ve komisyonların kimlerden oluştuğu, çalışma usullü ve görevleri konusunda geniş bilgi için bkz. Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri 1876-1914* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2007), 76-85; Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s. 231-33.

[73] (Mad.47-48).

gelecek birer üyeden oluşmuştur.^[74]

İlgili düzenleme hükümlerinde Mekteb-i Hukuk mezunu olma şartının aranmaması dikkat çekmiştir.^[75] Nitekim bu tarihlerde nizamiye mahkemelerinde görev yapacak, yeni ve çağdaş hukuku bilen hâkimleri yetiştirmek üzere bir hukuk mektebi açılması çalışmalarına yeni başlanmış olup^[76] yeterli mezun vermiyor oluşu bunda etkilidir. Söz konusu çalışmaların ilk adımını 1870 yılında oluşturulan Kavanin ve Nizam Dershanesi teşkil etmiştir. Ancak eğitim süresi bir yıl olan bu dersane, kısa vadeli bir çözüm sağlayarak ihtiyacı karşılamakta yetersiz kalmıştır.^[77] Ardından önemli bir teşebbüs, 1874 yılında Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi)^[78] bünyesinde Mekteb-i Hukuk-ı Sultani'nin açılmasıdır. Bir kısım hukuk dersleri zaten Mekteb-i Sultani müfredatında yer almış olup; böylece gerek müfredat gerek bu dersleri verecek kişiler bakımından, var olan altyapıdan istifade edilmek istenmiştir.^[79] 1880 yılında ise Adliye Nezareti'ne bağlı olarak Mekteb-i Hukuk-ı Şahane açılmış; ertesi yıl,

[74] (Mad. 46).

[75] Gedikli, “Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu”, 26.

[76] Nuran Koyuncu, “Hukuk Mektebinin Doğuşu”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 16, sy. 3 (2012): 167.

[77] Fethi Gedikli, “İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ne Zaman Kuruldu?” *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* LXIX, sy. 1-2 (2011): 91; Koyuncu, “Hukuk Mektebinin Doğuşu”, 176.

[78] 1868 yılında kurulan Mekteb-i Sultani, bu dönemde yabancı devletlerin talepleri doğrultusunda, Batı dilinde ve Devlet'in Osmanlılık ideolojisine uygun olarak Müslüman ve gayrimüslimlere eşit olarak modern tarzda eğitim vermek üzere açılmış ilk okul olması bakımından büyük öneme sahiptir. Günümüzde de varlığını sürdüren bu okul, İmparatorluğun her dil ve dinden cemaatleri arasında Osmanlı aydınları yaratmıştır. Geniş bilgi için bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984), 121-22; Eryılmaz, *Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, 170-71.

[79] Koyuncu, “Hukuk Mektebinin Doğuşu”, 169-70.

Mekteb-i Sultani bünyesindeki okul kapatılarak iki okul birleştirilmiştir. 1885'te Maarif Nezareti'ne bağlanan Mekteb-i Hukuk, 1909 yılında ise Darülfünun'a bağlanarak modern bir hukuk fakültesine dönüşmüştür.^[80] Bu çalışmaların yanı sıra aynı zamanda şer'îye mahkemesi hâkimlerinin ıslahı ve eğitimi konusunda da reform faaliyetlerine girişildiği görülmüştür.^[81]

Komisyon tarafından seçim işlemi gerçekleştirilirken Mekteb-i Hukuk mezunu olma şartı aranmamış olsa da bunun varlığı, bir tercih sebebi olarak değerlendirmiştir. Bu şartın sağlanamaması halinde ise Adliye Nezareti'nde yapılan sınavı geçmek veya Muvakkat Kanun'da sayılan diğer vazifelerde belirli bir süre çalışmış olma şartı aranmıştır. Adayı tavsiye eden encümen üyesinin mazbataya eklenmesi ve gizli şekilde gerçekleştirilen seçimin ardından oy çokluğuyla karar alınmış; üç muhalif oy olması halinde atama yapılmamıştır. Nihai kararın verilmesi ve ardından padişahın iradesiyle kesinleşen isimler, tayin edildikleri yer ve görevleri ile birlikte Ceride-i Mehâkim'de yayınlanarak ilan edilmiştir.^[82]

Ancak uygulamaya bakıldığında, görev yapan hâkimlerin sosyal ve mesleki kökenleri hakkında alt başlıkta neden ve sonuçlarıyla daha

[80] Osmanlı Devleti'nde Mekteb-i Hukuk'un doğuşu ve gelişimi hakkında geniş bilgi için bkz. Emin Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl Sonrasında Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *Osmanlı* içinde, ed. Güler Eren, c. 5, (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999), 291-92; Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu*, 99-106; Koyuncu, "Hukuk Mektebinin Doğuşu", 168, 176.

[81] Tanzimat Dönemi'ndeki söz konusu reform faaliyetleri kapsamında kadılar için 1854'te Muallimhane-i Nüvvab açılmıştır. 1884'te Mekteb-i Nüvvab, 1908'de ise Medresetü'l Küzat adını alan bu okuldaki mezun olanlar kadı olarak tayin edilmiştir. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 268-70.

[82] Komisyona Bab-ı Fetva'dan kişilerin de alınması yönünde 1888 yılında çıkan bir Heyet-i Vükela kararı olsa da Ahmed Cevdet Paşa'nın da Kanun'a aykırı olması gerekçesiyle karşı olduğu bu görüş, padişah tarafından da son aşamada onaylanmamıştır. Komisyonun sadece kanunda yazan üyelerden oluşması yönünde bu girişime son nokta konulmuştur. Komisyon üyeleri, seçim usulü ve şartları hakkında bkz. Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu*, 76-9.

detaylı olarak bahsedileceği üzere, ilgili düzenlemede yer alan hususların tam olarak gerçekleşemediği görülmüştür. Mahkemelerde görev yapacak yeterli sayıda personel bulmakta zorlanması ve bu kişilerin hukuki yeterlilik durumu dikkate alındığında genellikle mahkeme başkanları, tayinleri Bab-ı Meşihat tarafından gerçekleştirilen ulema mensupları veya kadılar arasından görevlendirilmiştir. Adliye Nezareti'nden tayin edilen ve seçimleri ilgili encümen tarafından gerçekleştirilenler ise genellikle ikinci başkan (reis-i sani) veya üye olarak görev yapmıştır. Merkezlerde dahi yeterli eleman bulmakta zorlandığı bu şartlar altında, taşra nizamiye mahkemesi başkanlıklarına ise çoğunlukla şer'îye mahkemesinde görev yapan naipler getirilmiştir. Zamanla Mekteb-i Hukuk mezunları bu kadrolara getirilmeye başlansa da Devlet'in sonuna kadar bu anlamda ulema mensupları ve kadılardan yararlanılmaya devam edilmiştir.^[83]

Mahkeme üyeleri söz konusu olduğunda ise başkentte uygulanan ilgili encümen tarafından seçilerek atanmalarına ilişkin kuralın, taşrada gerçekleştirilmesi mümkün olmamıştır. Uygulamada eski usulle, yani halk arasından seçilerek atanmalarına devam edilmiştir. 1879 yılında hazırlanan bir talimatname^[84] uyarınca taşra mahkemelerine üye seçimlerinin 1864 Vilayet Nizamnamesi'nde belirtilen esaslara göre yapılacağı öngörülmüştür. Geçici olduğu belirtilmesine rağmen uzun süre devam eden bu usul uyarınca seçimlerin, her idari birimde oluşturulan “tefrük cemiyetleri” ve vilayet merkezlerindeki “Meclis-i Tefrik” tarafından, kural olarak eşit sayıda Müslüman ve gayrimüslimlerden olmak üzere iki sene için gerçekleştirilmesi benimsenmiştir.^[85] Merkezden tayin ile seçim

[83] Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu*, 86-90; Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 256.

[84] (R. 8 Şevval 1296 / R. 13 Eylül 1295) 25 Eylül 1789 tarihli “Taşra mehakiminde bulunan azanın bil-intihab tayini hakkında Adliye Nezareti'nden ta'mimen vilâyât-i celile ve adliye müfettişlerine yazılan telgrafnâme”, *Düstur*, I. Tertip, c. IV, 732 vd.

[85] Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu*, 90-6.

arası bir yöntemin benimsendiği bu usulde, oluşturulan tefrik cemiyet ve meclisleri, merkezden atanan görevliler, naip, müftü, cemaatlerin ruhani liderleri gibi üyelere oluşmuş; seçilmek veya seçim yapmak için belirli şartların yerine getirilmesi aranmıştır.^[86]

Bunun yanı sıra, nitelikli hâkim yetersizliği dolayısıyla toplu hâkim usulünün uygulamada tam anlamıyla gerçekleştirilmesi de zor olmuştur. Çoğu yerde mahkeme başkanları dışındaki üyeler hukukçu olmayan kişilerden oluşmuş; bunun mahsurlarını gidermek üzere bazı yerlerde “mürettep hâkim” usulüne başvurulmuştur. Buna göre mahkeme daireleri, başka bir daireden üye, hatta “aza mülazımı” (stajyer) olarak toplanabilmiş; böylece hukuk ve ceza dairesi ayrımı da çoğu yerde sözde kalmıştır.^[87]

Gerek taşra gerek başkentteki nizamiye mahkemesi hâkimlerinin seçim ve tayinine dair ilerleyen süreçte çok sayıda düzenleme yapılmıştır. Tam olarak uygulamaya geçirilememiş olsa da, genel olarak bu düzenlemelerle mümkün olabildiği kadar ilgili görevlere yetkinliği bir sınavla saptanan ve belirli bir staj dönemine tâbi tutulan Mekteb-i Hukuk mezunları getirilmeye çalışılmış; mümkün olmadığı yerlerde ise hâlihazırda bu görevi yürütenler veya diğer adliye memuriyetlerinde bulunanlar, yine bir sınava tabi tutulmak ve çeşitli aşamalarda yeterlilikleri test edilmek suretiyle istihdam edilmek istenmiştir. Taşrada ise daha merkeziyetçi bir

[86] Tefrik cemiyetlerinde yer alan üyeler ve seçim usulleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 196-98.

[87] Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 251; 1896 (1311) yılında hazırlanarak II. Abdülhamit'e sunulan; ancak kim tarafından hazırlandığı anlaşılamayan bir layihada da genel olarak Osmanlı yargı teşkilatının problemlerine ve çözüm önerilerine değinilmiştir. Bu layihada da mahkeme teşkilatının personel yetersizliği ve hâkimlik yapan kişilerin gerekli vasıf ve yetkinliğe sahip olmaması önemli bir problem olarak ifade edilmiştir. Osman Köksal, “Adliye Örgütünün Problemlerine ve Yapılması Gerekli Düzenlemelere Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sy. 9 (1998): 265-66.

seçim usulü getirilmesi amaçlanmıştır.^[88]

B. NİZAMİYE MAHKEMESİ HÂKİMLERİNİN SOSYAL VE MESLEKİ KÖKENLERİ

19. yüzyılın başlarından itibaren, yukarıda da değinildiği üzere^[89], milliyetçi eğilimlerin etkileri ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik şartların yanı sıra, gayrimüslimler ile Müslümanların hukuki statü farkları, Osmanlı hukukunun ve yargı teşkilatının temelde dinsel esaslara dayandığı gibi gerekçeler, yabancı devletlerin gerek Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasını, gerek kendi tebaalarını korumak adı altında Osmanlı Devleti'ne müdahale kanallarını teşkil etmiştir. Bu şartlar altında Devlet'in merkezîyetçilik politikaları, hukuk ve yargı birliği gibi hedeflerinin temelinde, ayrılıkçı eğilimleri ve yabancı devletlerin müdahalelerini önleme amacı yer almıştır.

Nizamiye mahkemelerinin ilk örneklerinde, merkezden atanan görevlilerin başkanlığında, şeri hukuku uygulayacak kadı, gayrimüslimlerin ruhani liderleri, Müslüman ve gayrimüslim eşit sayıda olmak üzere halkın önde gelenleri arasından bizzat kendisinin seçeceği üyeler yer almıştır. Tanzimat Dönemi'nin başından itibaren bu mahkemelerde yer alan üyeler, Devlet'in söz konusu amaç ve politikalarının bir görünümünü teşkil etmiş; bu hususun en açık örneğini ise bünyesindeki gayrimüslim hâkimler oluşturmuştur.

1. Gayrimüslim Hâkimler

Nizamiye mahkemelerinde gayrimüslim üyelerin varlığı, Osmanlı devlet

[88] Hâkimlerin tayin usulüne ilişkin çeşitli tarihlerde çıkarılan düzenlemeler için bkz. İkinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 255-61.

[89] "Tanzimat Dönemi'nin Temel Düsturu: Eşitlik İlkesi" başlığı altındaki açıklamalara bkz. 5-7

adamlarının bu mahkemelerin ilk örneklerinden itibaren hassasiyetle yaklaştığı ve yabancı devletlere karşı ön plana çıkardığı temel bir özelliğini teşkil etmiştir. Nitekim Tanzimat Dönemi'nde eşitlik sağlamaya yönelik her hamle, doğal olarak gayrimüslimlerin resmi hizmetlere özgürce alınması anlamına gelen bir boyut da içermiştir.^[90]

Bu hususta ciddi bir baskıya maruz kalarak, söz konusu mahkemelerde siyasi bakımdan Müslümanlarla eşit sayıda yer verilmesine gerek duyulan gayrimüslimlerin hukuk eğitimi alanlarının çok nadir görülmesi, Osmanlı hükümeti için önemli bir çekince ve çıkmaz oluşturmuştur.^[91] Sonuçta hukuk bilgisi bakımından yetersiz üyelerin mahkemelerde yer almasıyla bu durum, adaletin tesisinden ziyade çeşitli siyasi, ekonomik gayelerle bu görevin suistimal edilmesine yol açmıştır.^[92]

Nizamiye mahkemelerinin ilk örneklerinde, taşra mahkemelerinde yer alan gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderlerinin varlığı tepkiye yol açmış; dünyevi işlerde cemaatleri temsil yetkilerinin olmadığı ifade edilmiştir. Buna ruhani liderlerin mahkemelerdeki fonksiyonunun, sadece alınan kararları cemaatlere duyurmak olduğu belirtilerek karşılık verilmiş ve tepkiler yatıştırılmaya çalışılmıştır.^[93]

Taşra mahkemelerindeki gayrimüslim üyelerin seçimi konusu, bir diğer rahatsızlık yaratan husus olarak karşımıza çıkmıştır. Bu üyelerin seçiminde mensup oldukları cemaat veya gayrimüslim diğer grupların nüfusunun az ya da çok olmasının yanı sıra, “münavebe” (nöbet/dönüşüm) olarak adlandırılan bir usul uygulanmıştır.^[94] Buna göre, bir yerde bulunan ve

[90] Kırmızı, “Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı”, 301, 303, 305.

[91] Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 194-95, 198-99.

[92] Yusuf Ziya Özer, “Adalet Teşkilatının Tarihi Tekâmülü”, *Adliye Ceridesi*, sy. 20 (1936): 1405.

[93] Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 195-96.

[94] Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu*, 94.

belirli bir nüfusu aşanların seçime dâhil edildiği gayrimüslim cemiyet ve diğer gayrimüslim gruplardan birinci sene en çok nüfusa sahip olan gruptan üyeliğe seçilecek iki kişiden biri, gelecek sene kura ile ihraç edilmekte ve yerine çoğunlukta bulunan diğer gruplardan bir kişi seçime alınmaktadır. İlk sene ismine kura isabet etmemesi dolayısıyla üyelikte kalan kişi ise ikinci sene sonunda kurasız olarak ihraç edilerek yerine yine ikinci derecede çoğunlukta bulunan gruptan bir kişinin seçime dâhil edilmesi şeklinde söz konusu usul işletilmiştir. Herhangi bir kanuni gereklilik olmamakla beraber, mezhep ihtilafları ve siyasi gerekçelerle bu usul uygun görülerek, hükümetçe zaman zaman detaylarının belirlendiği kararlar ve yazılar ilgili idari birimlere gönderilmiştir.^[95]

İlerleyen süreçte bu usulün bazı sakıncaları Adliye Nezareti'nin dikkatini çekmiş; idare meclisleri ile mahkemelerdeki gayrimüslim üyeler arasında görevlerinin niteliği ve önemi dikkate alınarak bir ayrıma gidilmesi gerektiği belirtilmiştir. İdare meclislerinde toplumun muteber ve ileri gelenlerinden olmak yeterli olup bu konuda siyasi gerekliliklerden dolayı genellikle münavebe usulüne riayet edilmiştir. Ancak mahkeme üyelerinin, gerektiğinde sorgu vazifesi, mahkeme başkanlarına, müdde-i umumi ve muavinlerine vekâlet gibi önemli görevlerinin olduğu düşünüldüğünde, toplumun muteber ve ileri gelenlerinden olmanın yanı sıra, kanun ve hukuk bilgisine sahip, hiçbir şekilde "lekelenmemiş" kişilerden olmalarının önemine dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla mahkemelerdeki gayrimüslim

[95] Suriye, Beyrut ve Halep Vilayetleriyle Kudüs-i Şerif Sancağı idare meclisleri ve nizamiye mahkemelerine seçilecek ve tayin olunacak gayrimüslim üyeler konusunda Rum Melkit Patrikliği bazı itirazlar ileri sürmüştür. Bunun üzerine Adliye ve Mezahip Nezareti ile ilgili Vilayetlerin görüşlerinin alınması akabinde Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde konu değerlendirilmiş ve tavsiye edilen münavebe usulüne dair detaylar bildirilmiştir. Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nin 554 numaralı mazbata sureti. (H. 5 Zilhicce 1307/ R. 11 Temmuz 1306) 23 Temmuz 1890, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye, Hukuk Müşavirliği (DH. HMS), 10/13. Trabzon Vilayetinde de bu usulün uygulandığı anlaşılmaktadır. Teşri-i Muamelat Komisyonu (Bab-ı Ali, Daire-i Umur-u Dâhiliye) tarafından Sadaret'e yazılan (H. 27 Recep 1321/ R. 6 Teşrinievvel 1319) 19 Ekim 1903 tarihli yazı. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Şûra-yı Devlet (ŞD), 2292/16.

üyelerin seçimini münavebe ile sınırlandırmanın, cemaatlerin nüfusunu ehliyet ve liyakate tercih etmek anlamına geleceği belirtilerek, kanunun amacına ve kamu yararına aykırılık teşkil ettiği ifade edilmiş; asıl amaç olan mahkemeye ehil ve liyakatli üyelerin seçilmesi hususuna riayet edilmesi istenmiştir. Hatta bunlar içerisinde de daha önce adli hizmetlerde bulunarak tecrübe kazanmış kişilerden seçilmesi önerilmiştir.^[96]

Buna karşılık Dâhiliye Nezareti, daha önce yerel gereklilikler sebebiyle tavsiye edilen münavebe usulünün terki halinde, cemaat ve gayrimüslim diğer grupların eskiden olduğu gibi şikâyetlerine sebebiyet verileceği; diğer taraftan bu usulün devamı halinde ise her zaman liyakat ve ehliyetli gayrimüslim üyelerin seçime tâbi tutulamayacağını ifade etmiştir. İki durum arasında bir tercih yapılarak nihai kararı vermesi için konu Şûra-yı Devlet'e havale edilmiştir.^[97] Fakat hükümetin içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla kesin bir karar ve uygulamanın benimsenememiştir. Ayrıca söz konusu münavebe usulünün de her zaman için tam olarak uygulanması mümkün olmamıştır. Kimi zaman cemaat ve gayrimüslim diğer grupların nüfusuna bakılmaksızın hatıra binaen seçimler yapılabilmemiş ya da iki yıl için olması gereken seçimler uzun süre yenilenmemiş veya her sene yeni birileri tayin edilebilmiştir. Hatta bu durumlar, mahkemelerdeki Müslüman ve

[96] Adliye ve Mezahip Nezareti tarafından (H. 8 Rebiülahir 1315/ R. 25 Ağustos 1313) 6 Eylül 1897 tarihinde Vilayet ve Liva mutasarrıflıklarına yazılan tahrirat-ı umumiye sureti. BOA. ŞD, 2292/16. Ayrıca Şûra-yı Devletçe konuya ilişkin sorulan mütalaasında Adliye Nezareti, zamanında Rumeli Vilayetinde gerçekleştirilen adli reformların da mezhep ihtilaflarına riayet edilmeyerek, kanuna uygun şekilde nizamiye mahkemelerine gelişigüzel gayrimüslim milletlerin her sınıfından liyakat ve ehliyet sahiplerinin seçilmesi yönündeki görüşün yerindeliliğini teyit ettiğini belirtmiştir. (H. 25 Şevval 1321/ R. 1 Kânunusani 1319) 14 Ocak 1904 tarihinde Adliye ve Mezahip Nezareti'nce Şûra-yı Devlet'e yazılan yazı, BOA. ŞD, 2292/16.

[97] Teşri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (Bab-ı Ali, Daire-i Umur-u Dâhiliye) tarafından (H. 20 Rebiülahir 1318/ R. 3 Ağustos 1316) 17 Ağustos 1900 tarihli Şûra-yı Devlet'e yazılan 2361 No.lu yazı. BOA. ŞD, 2292/16.

gayrimüslimlerin eşitliği esasını dahi aksatabilmiştir.^[98]

Osmanlı hükümetinin nizamiye mahkemelerindeki gayrimüslim hâkimler konusundaki çekincelerinden bir diğerini ise İslam hukuku uyarınca bu hâkimlerin Müslümanlar üzerinde yargılama yapmasının uygun görülmemesi oluşturmuştur. Bu çekincenin, mümkün olduğunca mahkeme başkanlıklarına Müslüman üyelerin atanması şeklinde bir prensip geliştirilerek giderilmeye çalışılmıştır. Nitekim yukarıda ifade edildiği üzere^[99], mezalim divanlarına yapılan kıyas uyarınca esas karar verici olarak mahkeme başkanlarının Müslüman olması, nizamiye mahkemelerinin meşruiyeti bakımından önemli bir unsur olarak görülmüştür.

Bu konuya ilişkin padişahın fikrini sorması üzerine, 1881 yılında sunmuş olduğu mütalaada^[100] Ahmed Cevdet Paşa, Islahat Fermanı ve en son Kanun-ı Esasi'de tebaanın eşitliği ile her çeşit memuriyette gayrimüslimlerin istihdamının açıkça ifade edilmiş olması; ayrıca zamanın gerekleri ve Devlet'in içinde bulunduğu hassas şartlar dikkate alındığında, nizamiye mahkemelerinde gayrimüslim hâkim bulundurmanın bir zorunluluk olduğunu ifade etmiştir.^[101] Ancak mahkeme başkanlığı

[98] Arşiv kaynaklarına dayanan örnek ve açıklamalar için bkz. Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu*, 94-5.

[99] “Nizamiye Mahkemelerinin Meşruiyeti Konusu” başlığı altındaki açıklamalara bkz. 16-17.

[100] Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE), 31/21. (H. 9 Safer 1299/ R. 18 Kânunuevvel 1297). İlgili mütalaanın metni için bkz. Ali Adem Yörük, “Hukuk Reformu Metinleri 12: Cevdet Paşa'nın Mahkeme Reisliğinin Müslümanlara Hasredilmesine Dair 30 Aralık 1881 Tarihli Mütalaası”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy. 29 (2020): 257-62.

[101] Ahmed Cevdet Paşa'nın ilerleyen tarihlerde yine aynı hususa vurgu yaptığı anlaşılmaktadır. Buna göre, Osmanlı Devleti'nin üzerine bina edildiği temellerden birinin İslami esaslar uyarınca yönetim olduğu; ancak şer'i esasların bile zaman içerisinde değiştiği dikkate alındığında bir asır önceki halin katı bir şekilde benimsenmesinin uygun olmadığı belirtilmiştir. İçinde bulunulan çağın ve

görevinin önemi dikkate alındığında, buraya Müslümanların seçilmesinin Adliye Nezareti'nin temel eğilimi ve kaidesi olduğunu da belirtmiştir. Fakat bu kaidenin fazla tepki çekmeden sürdürülmesi gereği, yabancıların itirazına yol açmamak adına önemle vurgulanmıştır. Buna örnek olarak, yeni kanunların sefaretlere kabul ettirilmesi aşamasında tepki çekmemek için başkentteki istinaf mahkemesi içerisinde yer alan cinayet dairesi üyelerinden Hristo Foridis Efendi'ye "reis-i sani" ünvanı verildiği belirtilmiş; her ne kadar diğer başkanlıklar gibi müstakil bir görev ifa etmese de yabancı devletlerin müdahalelerine karşı bir önlem olarak uygulandığı ifade edilmiştir.^[102]

Söz konusu mütalaadan gerek başkent gerek taşradaki ticaret mahkemelerinde ise istisnai olarak bu kuralın uygulanmadığı anlaşılmıştır. Bu mahkemelerde görülen davalar büyük oranda gayrimüslimlere ve yabancılara ilişkin olup; burada başkanlık yapacakların yabancı dil bilen, Avrupa kanunları ve ticaret usulüne vâkıf kişilerden olması gerektiği belirtilmiştir. Bu sebeple vaktiyle bu mahkemelere gayrimüslim başkanlar tayin edilmiş ve zorunlu olarak bu usul devam ettirilmiştir.^[103]

Mahkeme başkanlıklarına Müslümanların getirilmesi kuralının yanı sıra, mahkeme üyelerinin birbiri yerine tayin edilmesinde de Müslüman veya gayrimüslim olup olmadığına dikkat edilerek teselsül kaidesi benimsenmiştir. Nitekim Cevdet Paşa'nın son Adliye Nazırlığı döneminde, Mahkeme-i Temyiz'de yer alan tek gayrimüslim üyenin vefatı üzerine silsile şeklinde çeşitli mahkemelerdeki gayrimüslim üyelerin birbiri yerine tayini karşısında, II. Abdülhamit gayrimüslimlerden oluşan bir atama zincirini uygun görmemiş; ilgili kişinin yerine Müslüman bir ismin

Devlet'in durumu dikkate alındığında daha ılımlı bir politika izlemenin ve gayrimüslimlere her türlü memuriyette yer vermenin zorunluluğu dile getirilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE), 39/5 akt. Yörük, "Hukuk Reformu Metinleri", 253-54. (Yazar bu metnin Ağustos 1887- Ekim 1889 yılları arasında yazıldığını düşünmektedir.)

[102] BOA, Y.EE, 31/21 akt. Yörük, "Hukuk Reformu Metinleri", 257-58.

[103] BOA, Y.EE, 31/21 akt. Yörük, "Hukuk Reformu Metinleri", 258-59.

atanmasını emretmiştir. Bunun üzerine Cevdet Paşa, teselsül kaidesini savunmakla birlikte, ya sadece Müslümanlar arasında ya da karma olarak gerçekleştiğini belirtmiş; sırf gayrimüslimlerden oluşan bir silsilenin ender olması dolayısıyla gerekçesini izah etmek durumunda kalmıştır. Buna göre, ilgili temyiz mahkemesine ticari davalar da gelmekte olup, ticari işlere vâkîf ve yabancı dil bilen tek üyenin ölmesi dolayısıyla yabancı devletlerin itiraz ve müdahalelerine mahal vermemek üzere, yerine yine gerekli vasıflara sahip ve ticari işleri bilen gayrimüslim bir üyenin getirilmesi gereği savunulmuştur.^[104]

Dolayısıyla bir yandan, bazı İslami kabul ve hassasiyetler ile nizamiye mahkemesi hâkimlerinin ehliyet ve liyakatine ilişkin tereddütler; diğer yandan ise yabancı devletlerin din ve inanç esası gözetmeksizin eşitlik ilkesinin uygulanışını söz konusu mahkemelerdeki gayrimüslim hâkimler üzerinden takip etmeleri, Osmanlı devlet adamları üzerinde çift yönlü bir baskı unsuru olmuştur. Söz konusu durum, ilgili dönemdeki çelişki ve çıkmazı açıkça gözler önüne sermiştir.

2. Diğer Sosyal ve Mesleki Kökenler

Gayrimüslim hâkimlerin yanı sıra, merkezden atanan görevlilerin ve halkın önde gelenlerinin nizamiye mahkemelerindeki varlığının, Devlet'in bu dönemde karışıklıkları önlemek ve kontrolü sağlamayı hedefleyen merkezîyetçilik amacına da hizmet etmiştir. Bu sayede yerel düzeyde

[104] Boşalan temyiz mahkemesi üyeliği için Ticaret İstinaf Mahkemesi başkanı Kostaki Efendi ile Ticaret-i Bahriye Mahkemesi başkanı Yorgiyadis Efendi bulunmuş; ancak kıdemi sebebiyle Kostaki Efendi getirilmiştir. Kostaki Efendi'den boşalan Ticaret İstinaf Mahkemesi başkanlığına ise Yorgiyadis Efendi getirilmiştir. Bu durumda boşalan Ticaret-i Bahriye Mahkemesi başkanlığına Kalpaki Efendi getirilmiş; Kalpaki Efendi'den boşalan bidayet mahkemesi üyeliğine de burada sadece gayrimüslim olarak Kalpaki Efendi'nin olması dolayısıyla yine bir gayrimüslim üyenin tayin edilmesi gerekmiştir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE), 79/14, (H. 10 Cemaziyelahir 1307/ R. 20 Kanunusani 1305) 1 Şubat 1890, akt. Yörük, "Hukuk Reformu Metinleri", 255-56.

güç sahibi kişiler, resmen merkezi iktidarın denetimi altına alınmak istenmiştir.^[105]

Söz konusu yerel güç sahiplerinin dışında, uygulamada nizamiye mahkemesi hâkimlerini, özellikle mahkeme başkanlıkları bakımından, Muvakkat Kanun'daki hükümlerin aksine şer'îye mahkemesi kadı ve naipleri ile ulema mensuplarının oluşturduğu görülmüştür. Ayrıca genel olarak adli hizmette görev yaparak tecrübe kazananlar da bu bakımdan önemli bir yer tutmuştur. Bu durum da Devlet'in temel hedeflerinden birinin, vakit kaybetmeksizin yabancı devletlerin müdahalelerini engellemek olduğunu göstermiştir. Çünkü Osmanlı geleneksel hukukunda bu yeni mahkeme teşkilatını zorunlu kılacak düzeyde bir hukuki gelişim söz konusu olmadığı gibi, süreç içerisinde peyderpey çıkarılan yeni kanunları uygulayabilecek eğitime sahip hâkimlere de çok ender rastlanabilmiş; bu hâkimleri yetiştirecek okullar, yukarıda ifade edildiği üzere geç bir tarihte açılmaya başlanmıştır.^[106]

Ahmet Cevdet Paşa tarafından 1881 yılında padişaha yazılan bir mütalaa, gerek başkent gerek taşradaki nizamiye mahkemesi hâkimlerinin sosyal ve mesleki kökenine ilişkin önemli bilgiler içermiştir. Buna göre, söz konusu tarih uyarınca İstanbul'daki nizamiye mahkemesi başkan ve üyeliklerine üç sınıftan hâkim seçilmiş olup; bunlar ilmiye sınıfı, adli hizmette görev yaparak tecrübe kazananlar ve Avrupa'da tahsil görerek bir süre de adli hizmette görev yapanlardır. Başkentteki nizamiye mahkemelerinin hukuk dairelerine çoğunlukla ilmiye sınıfı içinde İslam hukukunda yetkin olanlardan, ceza dairelerinde adli hizmette görev yaparak tecrübe

[105] Nizamiye mahkemelerinin görev kapsamının giderek genişletilmesi altında yatan temel gerekçenin de iddia edildiği gibi şer'îye mahkemelerin gerek hukuk uygulayıcıları, gerek adli teşkilat ve usul bakımından yetersizliği nedeniyle adaletin gerçekleşmemesi değil, yerel güçlerin merkezi iktidarın siyasi kontrolü altına alınması olduğu savunulmuştur. Nizamiye mahkemelerinin temel hedeflerinden birinin yerel güç odaklarının merkezi iktidarın siyasi denetimi altına alınması ve böylece toplumsal kontrol olduğu görüşüne ilişkin bkz. İnce, "Nizamiye Mahkemeleri Örneği", 110-12.

[106] Karal, *Osmanlı Tarihi*, 344; Gedikli, "Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu", 18.

kazananlardan hâkim tayin edildiği; bidayet, istinaf ve temyiz mahkemesi başkanlıklarına ise ağırlıklı olarak yine kıdemli ulema mensuplarının tayin edildiği ifade edilmiştir. Taşra mahkemelerinde ise özellikle mahkeme başkanlarının şer'îye mahkemesi naipleri veya adli hizmette bulunmuş olan yetkin kişilerden getirildiği belirtilmiştir.^[107]

Görüldüğü üzere, nizamiye mahkemesinde görev yapacak hâkimleri yetiştirecek okulların geç bir tarihte açılmış olması ve yeterli mezun verememesi, kadılar ve ulema mensuplarının bu mahkemelerde görev yapmasını zorunlu kılmış ve bu durum Devlet'in sonuna kadar devam etmiştir.^[108] Ancak nizamiye ve şer'îye mahkemelerine ilişkin olarak dayanak alınan hukuk, görev alanları, devlet teşkilatı içerisinde bağlı olunan birim gibi farklılıkları dolayısıyla ilk bakışta adli teşkilat içerisinde bir ikilik dikkat çekse de bazı araştırmacılar, nizamiye mahkemelerindeki kadı ve ulema mensuplarının varlığını, bir zorunluluktan ziyade iki adli yapı arasındaki işbirliği ve sistemin senkronize edilmesinin bir sonucu olarak değerlendirmiştir.^[109] Buna karşı, daha makul ve gerçekçi görünen bir yaklaşımla, bazı araştırmacıların ise bu iki yapının tamamıyla birbirine karşıt olduğu ya da devletin bunları senkronize etmek gibi bilinçli bir politika izlediği şeklindeki keskin yaklaşımları reddederek, nizamiye mahkemelerindeki ulema mensuplarının varlığını, personel yetersizliği ile birlikte mali yetersizliklere bağlamıştır. Ayrıca Tanzimat reformcularının kesin tavrı dolayısıyla her ne kadar ulema mensupları, şer'îye mahkemelerinin etkinliğinin ve görev alanlarının azaltılmasından

[107] BOA, 31/21 akt. Yörük, "Hukuk Reform Metinleri", 259-62; İlgili hususlar hakkında ayrıca bkz. Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 266-67; Avi Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts, Law and Modernity* (New York: Plgrave Macmillan, 2011), 78-9.

[108] Bozkurt, *Resepsiyon*, 125-26.

[109] Ruth Miller, "Apostates and Bandits: Religious and Secular Interaction in the Administration of Late Ottoman Criminal Law", *Studia Islamica*, no. 97 (2003): 172-76.

rahatsızlık duysa da bürokrasi içerisinde varlıklarını devam ettirmek için bu kişilerin nizamiye mahkeme sistemine adapte olmaktan başka çarelerinin olmadığı ifade edilmiştir. Sonuçta nizamiye mahkemelerinin gelişimine ulema mensuplarının da katkı sunduğu belirtilmiştir.^[110]

SONUÇ

İnanç farkı gözetilmeksizin eşitlik esası temelinde Osmanlı vatandaşlığı anlayışının resmen benimsenmesi, Tanzimat Dönemi reformlarını kendisinden önceki reformlardan ayıran karakteristik özelliklerinden biridir. Temelinde milliyetçilik akımından etkilenen gayrimüslim unsurların ayrılıkçı girişimlerini ve yabancı devletlerin müdahalelerini önlemek amacı yatan Devlet'in tebaasına karşı benimsediği bu yeni yaklaşım şekli, herkese uygulanabilir nitelikli bir hukuki yapının da tesisini gerekli kılmış olup ilgili husus, bu dönemin diğer karakteristik özelliğini teşkil etmiştir.

İslam devleti olma niteliğini sonuna kadar muhafaza eden Osmanlı Devleti, zorunluluklar karşısında içte ve dışta denge sağlamak adına, bir yandan İslam hukuku veya geleneğine bazı hususlarda aykırılık oluşturan bu yeni yapıyı tesis edip geliştirmeye çalışırken; bir yandan da İslami esas ve teamüllerle bağdaştırmak için çaba sarf etmiştir. Tanzimat Dönemi'nde kanunla kurulan ve kanunlaştırma çalışmaları neticesinde tedvin edilen düzenlemeleri uygulamak için oluşturulan, genel olarak tüm yargı kurumlarını ifade eden nizamiye mahkemeleri, söz konusu denge sağlama çabasının önemli ve hassas bir örneğini teşkil etmiştir.

Devlet'in merkezîyetçilik politikasının bir yansıması olan ve aksaklıkları fark edildikçe imkânlar ölçüsünde giderilmeye ve geliştirilmeye çalışılan yeni mahkeme yapılanması, Avrupa'daki örneklerine uygun olarak İslam

[110] Kırmızı “Şer'an Olmadığı Halde Kanunen ve Nizamen”, 49; Jun Akiba, “Shari'a Judges in The Ottoman Nizâmiye Courts, 1864-1908”, *The Journal of Ottoman Studies* LI, (2018): 211, 233-34.

geleneğinde pek rastlanmayan ve kurumsallaşmamış toplu hâkim, çok dereceli yargılama usulü gibi özellikleri benimsemiştir. Dolayısıyla şer'îye mahkemelerini ıslah edip, geliştirmek yerine, bunun yanında böyle farklı bir yapılanmanın kurulması, ulema mensuplarınca sorgulanmış ve meşruiyetine ilişkin bazı çekinceler ortaya koyulmuştur.

Bu dönemde şer'î hukuk ve geleneksel yargı kurumları varlığını korurken, gerçekleştirilen kanunlaştırma çalışmaları ve esas olarak bunları uygulayacak nizamiye mahkemelerinin adli teşkilata dâhil olması, amaçlanan hukuk ve yargı birliğinin aksine parçalı bir yapı ve karmaşaya sebebiyet vermiştir. Bunun yanı sıra, dış müdahaleleri önlemek ve Devlet'in bütünlüğünü muhafaza etmek temel amacı karşısında, bu yeni yapının tesisine altyapı eksikliklerine rağmen vakit kaybedilmeksizin girişildiği için burada görev yapacak, yeni kanunlara ve usule vakıf hukukçular çok nadir bulunabilmiş; bunları yetiştirecek okullar da bu girişimden sonra, geç bir tarihte açılmaya başlanmıştır. Bu şartlar altında mali sıkıntılar, İslami endişeler gibi gerekçelerle nizamiye mahkemelerindeki hâkimlerin sosyal ve mesleki temel kökenini, özellikle mahkeme başkanlığı görevi bakımından, şer'îye mahkemesi kadı ve naipleri, ulema mensupları ile adli hizmette farklı görevlerde çalışarak tecrübe kazananlar teşkil etmiştir.

Bunun yanı sıra, dönemin eşitlik düsturu kapsamında söz konusu mahkemelerde yer alan gayrimüslim üyeler ise hem dış müdahalelerden hem de İslami hassasiyetler nedeniyle gelebilecek eleştirilerden çekinilmesi dolayısıyla bir açmaz teşkil etmiştir. Nitekim gayrimüslim çeşitli cemaatler ile yabancı devletler, mahkemelerdeki nicel anlamda eşitlik esasına azami dikkat gösterirken; içte gayrimüslimlerin Müslümanlar üzerine yargılama yapması, İslam hukuku uyarınca mahkemelerin meşruiyetine dair önemli bir eleştiri kaynağı olmuştur. En azından gayrimüslimlerin bu mahkemelerde esas karar verici olan mahkeme başkanlığı vazifesinde olamamaları devlet ileri gelenlerince de bir kaide olarak benimsenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Nizamiye Mahkemelerine Ve Gayrimüslim
Hâkimlere İlişkin Bir Değerlendirme

Söz konusu çekincelerin baskısı karşısında, adli teşkilattaki hâkimlerin ehliyet ve liyakatlerini sağlayarak düzgün ve nitelikli bir adli sistem kurma amacı da bu açmazın bir diğer boyutunu oluşturmuştur. Özellikle taşra hukuk ve ceza dairelerinde gayrimüslimler içinde hukuk bilgisine sahip liyakatli adaylara ender rastlandığı gibi, mezhep ihtilafları veya diğer siyasi gerekçeler ehliyet ve liyakate tercih edilebilmiştir. Diğer taraftan yabancı devletlerin tepkisini çekmemek için fazla dillendirmeden benimsenen mahkeme başkanlarının Müslümanlardan seçilmesi kaidesi ise ticaret mahkemeleri söz konusu olduğunda yabancı dile ve ticari teamüllere vakıf kişilere çok fazla rastlanamaması dolayısıyla gayrimüslimler arasından tayin edilmek durumunda kalınmıştır.

KAYNAKÇA

Düstur, I. Tertip, c. I, IV.

ARŞİV BELGELERİ

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)^{[111]*}:

ŞD. 2292/16.

DH. HMŞ. 10/13.

KİTAP ve MAKALELER

A. Cevdet Paşa. *Tezâkir, c. IV*. Yayınlayan Cavid Baysun. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Abadan, Yavuz. “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”. *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, 57-88. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Akiba, Jun. “Shari’a Judges in The Ottoman Nizâmiye Courts, 1864-1908”. *The Journal of Ottoman Studies* LI, (2018): 209-237.

Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

Akyılmaz, Gül. *Siyasi Tarih*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2022.

Arsal, Sadri Maksûdi. “Teokratik Devlet ve Laik Devlet”. *Tanzimat I* içinde, 59-93. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

Atar, Fahrettin. *İslam Adliye Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*. Ankara:

[111] * Kullanılan belgelerin tarih ve ilgileri metin içinde belirtilmiştir.

** Dipnotlarda verilen tarihlerde, Türk Tarih Kurumu, Tarih Çevirme Kılavuzu’ndan yararlanılmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.

Atar, Fahrettin. “Kadı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24: 66-69. İstanbul: 2001.

Aydın, Mehmet Akif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Yayınları, 2015.

Bayındır, Abdülaziz. “Osmanlı’da Yargının İşleyişi”. *Osmanlı* içinde, editör Güler Eren, 1:429-446. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Belgesay, Mustafa Reşit. “Tanzimat ve Adliye Teşkilatı”. *Tanzimat I* içinde, 211-220. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. Yayına Hazırlayan Ahmet Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.

Berki, Ali Himmet. “İslâm’da Kaza Tarihi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII, (1969): 153-167.

Bingöl, Sedat. “Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu”, *Osmanlı* içinde, editör Güler Eren, 6: 533-545. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Bingöl, Sedat. *Tanzimat Devrinde Osmanlı’da Yargı Reformu (Nizamiye Mahkemeleri’nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004.

Bozkurt, Gülnihal. “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kudret AYİTER Armağanı* 3, sy. 14 (1987): 115-155.

Bozkurt, Gülnihal. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

Bozkurt, Gülnihal. *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi, Osmanlı*

Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939). Ankara: Türk Tarih Kurunu, 2020.

Braude, Benjamin. "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", *Osmanlı* içinde, editör Güler Eren, 4: 245-254. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Cin, Halil ve Gül Akyılmaz. *Türk Hukuk Tarihi*. Konya: Sayram Yayınları, 2013.

Çetinsaya, Gökhan. "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, ed. Mehmet Ö. Alkan, 1: 54-71. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Demirel, Fatmagül. *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri 1876-1914*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2007.

Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 2015.

Ekinci, Ekrem Buğra. *Ateş İstidâsı: İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2001.

Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Mahkemeleri, Tanzimat ve Sonrası*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2017.

Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları, 1990.

Fendoğlu, Hasan Tahsin. "Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı". *Osmanlı* içinde, editör Güler Eren, 6: 453-469. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Findley, Carter V. *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Gedikli, Fethi. "Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu, Yapısı ve Hukuk Yargılama Usûlü". Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989.

Gedikli, Fethi. "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ne Zaman Kuruldu?". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* LXIX, sy. 1-2 (2011): 91-104.

Gibb, H.A.R. and Harold Bowen. *Islamic Society And The West*. vol. I, part II. London: Oxford University Press, 1957.

Gökbilgin, Tayyib. "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri". *Bellekten* 31, sy. 121 (1967): 93-111.

Gözler, Kemal. *Türk Anayasa Hukuku*. Bursa: Ekin Yayınları, 2019.

Güriz, Adnan. "Adalet Kavramı". *Anayasa Yargısı Dergisi* 7, (1990): 13-20.

İlhan, Cengiz. *Günümüz Türkçe'siyle Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye)*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2014.

İnce, Mustafa. "Modernleşme Sürecinde Toplumsal Kontrol Aracı Olarak Mahkemeler: Nizamiye Mahkemeleri Örneği". Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2023.

İnceoğlu, Sibel. "Türk Anayasa Mahkemesi ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı". *Çalışma ve Toplum* 4, sy.11 (2006): 45-62.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi C. V, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1859)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

Kaşıkcı, Osman. *İslam-Osmanlı Hukuku*. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2015.

Kayar, Betül. "Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib". *Yıldırım Beyazıt*

Hukuk Dergisi, sy.1 (2020): 189-234.

Kenanoğlu, M. Macit. “Nizamiye Mahkemeleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 185-188. İstanbul: 2007.

Kırmızı, Abdülhamit. “Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 13 (Aralık 2002): 295-306.

Kırmızı, Abdülhamit. “Şer’an Olmadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat”. *Sahn-ı Semân’dan Darülfünûn’a, XIX. Yüzyıl Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası* içinde, editör Ahmet Hamdi Fırat, 31-71. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.

Konan, Belkıs. “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 64, sy. 1 (2015): 171-194.

Koyuncu, Nuran. “Hukuk Mektebinin Doğuşu”. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* XVI, sy. 3 (2012): 163-186.

Köksal, Osman. “Adliye Örgütünün Problemlerine ve Yapılması Gerekli Düzenlemelere Dair II. Abdülhamit’e Sunulan Bir Layiha”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sy. 9 (1998): 263-285.

Küçük, Cevdet. “Osmanlı Devleti’nde ‘Millet Sistemi’”. *Osmanlı* içinde, editör Güler Eren, 4: 208-216. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. çeviren Metin Kırıatlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.

Mardin, Ebul’ulâ. “Kadı”. *İslam Ansiklopedisi*, 6: 42-46. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1977.

Maverdi. İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku. çeviren Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınları, 2020.

Miller, Ruth. "Apostates and Bandits: Religious and Secular Interaction in the Administration of Late Ottoman Criminal Law". *Studia Islamica*, no. 97 (2003): 155-178.

Ortaylı, İlber. *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1974.

Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1994.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Ortaylı, İlber. "Osmanlılarda Millet Sistemi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30: 66-70. Ankara: 2020.

Osmanağaoğlu, Cihan. *Tanzimat Dönemi İtibariyle Osmanlı Tâbiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi*. İstanbul: Legal Yayıncılık, 2004.

Örsten Esirgen, Seda. "Osmanlı Devleti'nde Medeni Kanun Tartışmaları: Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*. sy. 29 (2011): 31-48.

Özbudun, Ergun. *Türk Anayasa Hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2021.

Özcan, Azmi. "Osmanlıcılık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 485-487. İstanbul: 2007.

Özel, Ahmet. "Gayri Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13: 418-427. Ankara: 1996.

Özer, Yusuf Ziya. "Adalet Teşkilatının Tarihi Tekâmülü". *Adliye Ceridesi*. sy. 20 (1936): 1401-1412.

Rubin, Avi. *Ottoman Nizamiye Courts, Law and Modernity*. New York: Plgrave Macmillan, 2011.

Serim, Bülent. “Yasa Önünde Eşitlik’ İlkesi”. *Amme İdaresi Dergisi* 27, sy.3 (1994): 13-25.

Şentürk, Recep. “Millet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 90: 64-66. Ankara: 2020.

Şimşirgil, Ahmet ve Ekrem Buğra Ekinci. *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle’den Düsturlar*. İstanbul: IQ Yayıncılık, 2018.

Tahir Taner. *Kapitülasyonlar Nasıl İlgâ Edildi?*, Muhammer Raşid Seviğ’e Armağan’dan Ayrı Basım. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1956.

Turan, Ali. *Türk Hukuk Tarihinde İlk Temyiz Mahkemesi Divan-ı Ahkâm-ı Adliye*. Ankara: Adalet Yayınları, 2022.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Üçok, Coşkun, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt. *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2021.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”. *Tanzimat I* içinde, 139-209. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

Yeniçeri, Celal. “Mezalim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 515-518. Ankara: 2004.

Yolalıcı, Emin. “XIX. Yüzyıl Sonrasında Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”. *Osmanlı* içinde, editör Güler Eren, 5: 281-296. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Yörük, Ali Adem. “Hukuk Reformu Metinleri 12: Cevdet Paşa’nın

Osmanlı Devleti'nde Nizamiye Mahkemelerine Ve Gayrimüslim
Hâkimlere İlişkin Bir Değerlendirme

Mahkeme Reisiğinin Müslümanlara Hasredilmesine Dair 30 Aralık 1881
Tarihli Mütalaası". *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy. 29 (2020): 253-
262.